

---

# Del llatí al català

---

PID\_00147163

Esperança Borrell i Vidal  
Mònica Miró i Vinaixa

---

Temps mínim de dedicació recomanat: 5 hores

---



**Esperança Borrell i Vidal**

**Mònica Miró i Vinaixa**

La revisió d'aquest recurs d'aprenentatge UOC ha estat coordinada pel professor: Narcís Figueras

Primera edició: setembre 2009  
© d'aquesta edició, Fundació Universitat Oberta de Catalunya (FUOC)  
Av. Tibidabo, 39-43, 08035 Barcelona  
Autoria: Esperança Borrell i Vidal, Mònica Miró i Vinaixa  
Producció: FUOC  
Tots els drets reservats

*Cap part d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny general i la coberta, no pot ser copiada, reproduïda, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per cap mitjà, tant si és elèctric com mecànic, òptic, de gravació, de fotocòpia o per altres mètodes, sense l'autorització prèvia per escrit del titular dels drets.*

# Índex

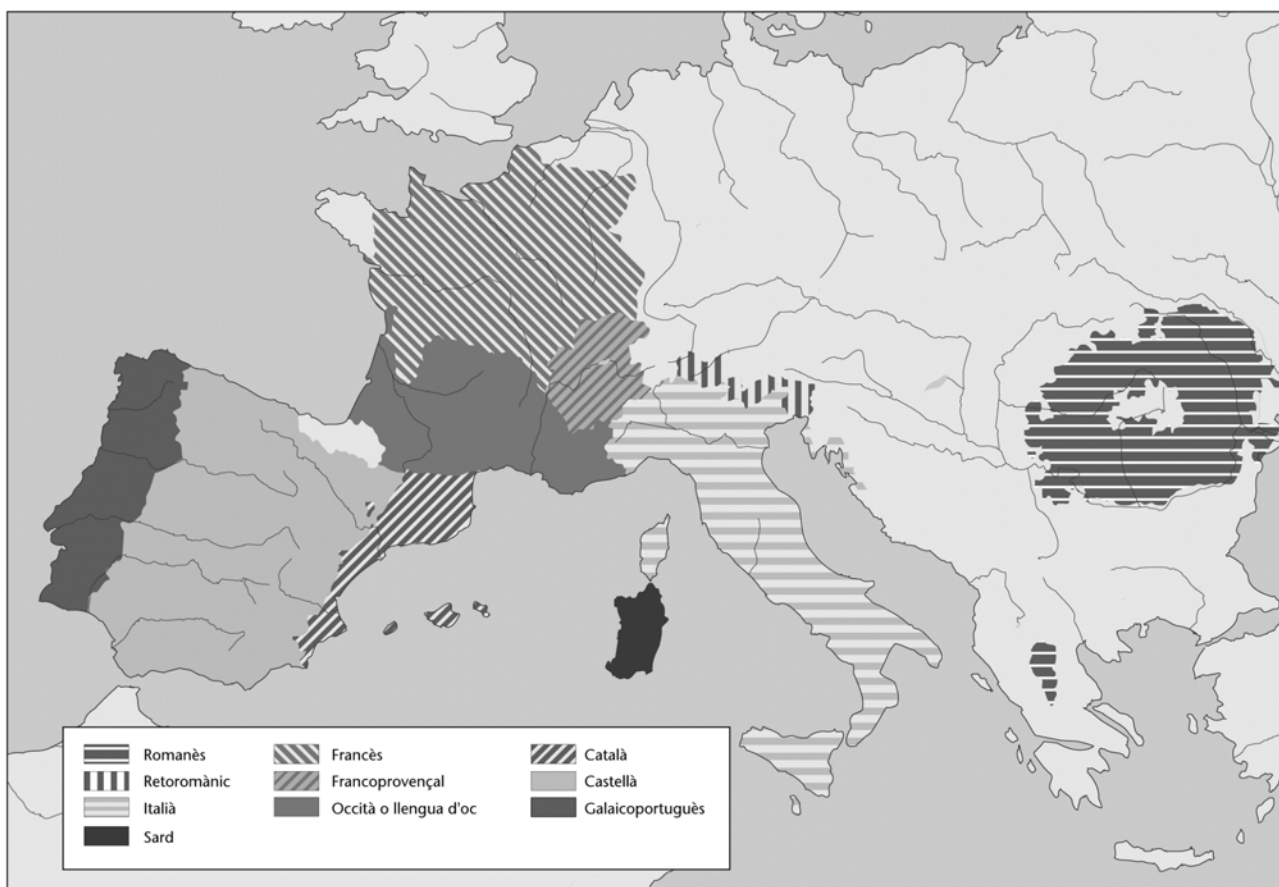
<b>1. Generalitats</b> .....	5
1.1. Principals característiques de l'anomenat llatí vulgar .....	6
<b>2. Característiques fonètiques (I)</b> .....	8
2.1. L'accentuació .....	8
<b>3. Característiques fonètiques (II)</b> .....	11
3.1. El vocalisme .....	11
<b>4. Característiques fonètiques (III)</b> .....	14
4.1. La diftongació .....	14
<b>5. Característiques fonètiques (IV)</b> .....	16
5.1. Els canvis vocàlics combinats (I) .....	16
<b>6. Característiques fonètiques (V)</b> .....	20
6.1. Els canvis vocàlics combinats (II) .....	20
<b>7. Característiques fonètiques (VI)</b> .....	24
7.1. El consonantisme (I) .....	24
<b>8. Característiques fonètiques (VII)</b> .....	28
8.1. El consonantisme (II) .....	28
<b>9. Trets morfològics (I)</b> .....	35
9.1. Morfologia nominal .....	35
<b>10. Trets morfològics (II)</b> .....	42
10.1. Morfologia pronominal .....	42
<b>11. Trets morfològics (III)</b> .....	47
11.1. Morfologia verbal .....	47
<b>12. Lèxic</b> .....	52
12.1. Característiques del lèxic llatí vulgar .....	52
12.2. L'estudi etimològic: evolució natural i cultismes .....	54
12.3. Especificitat del lèxic llatí en el català .....	55
12.4. Toponímia i antroponímia d'origen llatí .....	56



## 1. Generalitats

És indiscutible que el català, en qualsevol de les seves varietats geogràfiques, deriva del llatí. Aquest és un fet que el català comparteix amb la resta de llengües que constitueixen el grup lingüístic romànic, en el qual es troben també el portuguès, el gallec, el castellà, l'occità, el francès, el romanx, l'italià, el sard i el romanès.

### Mapa de les llengües romàniques a Europa



Ara bé, el trànsit del llatí fins a les llengües romàniques, anomenades també *neollatines*, es produí lentament. Hi van influir molts factors, però el principal fou el registre lingüístic dels seus parlants; aquest registre, espontani i lliure, més o menys allunyat de la llengua literària, rep el nom de *llatí vulgar*.

L'adjectiu *vulgar* (derivat del substantiu *uulgus* 'poble') aplicat al llatí fa referència a la llengua viva, parlada, però també escrita, emprada i compresa per tothom en les seves relacions quotidianes, és a dir, familiars, comercials, socials, etc., amb independència del nivell cultural. Per tant, cal entendre per llatí vulgar una realitat lingüística sociològicament heterogènia, la cronologia del qual comprèn tota la llatinitat (s. III aC fins al s. VII dC), si bé la creació del llatí anomenat *literari* o *clàssic* va poder emascarar la seva vitalitat des de tots els punts de vista. A més, aquest llatí va acompanyar els conqueridors i colonit-

zadors dels territoris que Roma annexionava i, alhora, va marcar els límits lingüístics de l'anomenada *Romània*, que coincideixen essencialment amb els límits de l'àrea lingüística romànica.

### Sobre la cronologia del llatí vulgar

Llatinistes i gran part dels romanistes no estan d'acord amb els límits cronològics del llatí vulgar.

El criteri dels llatinistes és un criteri cronològicament força ampli, ja que parteix de la premissa que el llatí és una llengua dinàmica que es modifica i evoluciona, no solament a causa dels seus propis parlants, sinó també de les noves incorporacions en raó de les conquestes i aliances del poble romà.

Aquest marc cronològic es justifica pel fet que fenòmens de diferent ordre que es troben documentats en el llatí del període arcaic es tornen a trobar en el llatí tardà, i això indica de ben segur que eren vius en la llengua parlada, però evitats en la llengua literària. Cal dir que la lectura atenta dels autors més puristes posa en relleu la gairebé inexistència d'una llengua literària absolutament pura i exempta d'elements propis de la llengua col·loquial, tot i que aquesta llengua literària, apresada a l'escola, dona, en tot moment, imatge d'homogeneïtat.

D'altra banda, molts romanistes prenen solament en consideració l'etapa que va des del baix imperi fins a l'aparició dels primers 'dialectes romànics' i justifiquen aquesta visió, absolutament restringida, amb el fet que és el període en què es produeixen alguns dels canvis més decisius per a la formació de les llengües neollatines o romàniques, com ara la pèrdua de la quantitat.

## 1.1. Principals característiques de l'anomenat llatí vulgar

L'evolució del llatí com a llengua viva és paral·lela a l'expansió geogràfica de l'Imperi Romà i està estretament relacionada amb la intensitat i cronologia de la romanització a cada província, colònia o municipi, el substrat lingüístic, i la qualificació dels individus que la dugueren a terme.

Així les coses, no es pot dir que aquesta llengua, que indubtablement va tenir un paper dominant i de prevalença política, tingués com a característica principal la uniformitat. No obstant això, cal tenir present que les diferències més acusades devien ser, sobretot, de caràcter lèxic i fonètic.

En canvi, des del punt de vista sintàctic, aquestes diferències devien estar intrínsecament lligades a la vitalitat mateixa de la llengua viva que es transformava amb més rapidesa que la llengua literària, força més codificada. D'altra banda, és també característic del llatí vulgar l'afany per l'expressivitat i la simplificació de construccions semànticament pròximes. Al llarg de les diferents unitats d'aquest llibre donarem les explicacions oportunes, amb la finalitat sobretot d'ajudar a establir la connexió amb el català.

A grans trets –i sense entrar ara en els detalls–, algunes de les característiques principals del llatí vulgar són les següents:

### 1) La substitució lèxica

- Compostos per simples: *edo* 'menjar' va ser substituït pel compost *com-edo* que d'antuvi volia dir 'menjar totalment', 'escurar'.

### Lectures recomanades

Sobre el concepte de llatí vulgar trobareu més informació en les obres següents:

- *Gran Enciclopèdia Catalana*, s.v. *llatí*.
- J.M. Nadal; M. Prats (1996). *Història de la llengua catalana*. 1. *Dels inicis al segle XV*. Barcelona: Edicions 62, pàgines 54-55.
- L.R. Palmer (1988). *Introducció al llatí* (2a. ed., traducció de l'edició anglesa de 1954). Barcelona: Ariel, pàgines 152-159.
- P. Quetglas (1985). *Elementos básicos de filología y lingüística latinas*. Barcelona: Teide, pàgines 167-174.

### Fons del llatí vulgar

Per a l'estudi del llatí vulgar se sol acudir a diverses fonts com ara les següents:

- a) els textos literaris que sovint presenten algun ús sintàctic o lèxic que no s'adiu amb la normativa gramatical;
- b) les anècdotes recollides per autors de registres diversos;
- c) els textos de caràcter epigràfic;
- d) el testimoni dels gramàtics;
- e) el llatí dels cristians;
- f) les llengües romàniques, el cabal lèxic de les quals presenta mots que no sempre estan testimoniats en llatí però que indiscutiblement en provenen;
- g) les llengües no romàniques de zones que, malgrat tot, van ser romanitzades i contenen testimonis lèxics fruit d'aquesta romanització (basc, berber, alemany, anglès, etc.).

- Canvis i afegitons de sufixos (proliferació de diminutius...), de manera semblant al que s'esdevé en català quan hom emprà *acceptabilitat de la derrota* per comptes d'*acceptació de la derrota* o bé quan hom diu *una miqueta* en lloc d'*una mica*.
- Substitucions provocades per l'evolució fonètica d'algunes paraules, fet que, entre d'altres, de vegades donà lloc a una homofonia enutjosa.
- Eufemismes, alguns provocats, per exemple, per la nova concepció de la mort per part dels cristians; així, en comptes d'emprar els verbs específics que s'havien utilitzat fins aleshores, hom deia *dormir*, *reposar*, *partir*, etc.
- Afany per l'expressivitat, de manera semblant a com en català es pot emprar *bonic* / *maco* / *guai*, o bé *menjar* / *engolir* / o el vulgarisme d'origen caló *halar*, segons el registre i el context del parlant.

#### Un exemple d'homofonia enutjosa...

... és el cas de paraules com *fimum* (> *fem*) i *femur* ('cuixa'). La paraula *fimum* presentava una *-i* (breu) que va evolucionar a *-e* (*fimum* > *femum*) i que, més tard, patí apòcope (*femum* > *fem*). Aleshores va coincidir amb *femur* que, al seu torn, havia patit també apòcope (*femur* > *fem*). I, és clar, que la paraula *fem* designés tant els excrements com una part del cos humà era poc grat i això va ser motiu suficient per a substituir *femur* per una altra paraula: cf. cat. *cama* / *cuixa*, cast. *pierna* / *muslo*, fr. *jambe*, it. *gamba*.

## 2) La regularització morfològica i el sincretisme

Esmentarem aquí només alguns d'aquests fenòmens:

- Tendència a fer una morfologia sense irregularitats (per exemple, *serpentis serpentis* i *serpes serpis* en lloc de la forma correcta *serpens serpentis*).
- Simplificació del nombre de casos.
- Reducció del nombre de declinacions.
- Reducció i reestructuració dels pronoms demostratius.

## 3) Les construccions analítiques

- Ús generalitzat de les preposicions, especialment de la preposició *de*.
- Substitució d'algunes formes de comparatiu i superlatiu, de manera semblant al que passa en català quan hom emprà *més bo* en comptes de *millor*.
- Reestructuració d'alguns temps de perfet de la veu activa.
- Reestructuració de la veu passiva de manera semblant a com és avui dia en català.

## 4) L'ordre de paraules

Si bé la tendència pròpia del llatí era col·locar, per exemple, l'adjectiu davant el substantiu que acompanyava, aquest ordre s'invertí de manera bastant generalitzada en època tardana, tal com es posa de manifest en observar la disposició habitual d'aquest element en les llengües romàniques.

## 2. Característiques fonètiques (I)

### 2.1. L'accentuació

La desaparició progressiva de la quantitat com a tret distintiu atorgà a l'accent una importància que fins aleshores no tenia. Com a conseqüència d'això, l'emplaçament de l'accent va esdevenir fix i la seva posició s'ha conservat amb una regularitat força notable en les llengües romàniques i, és clar, també en català. Els exemples que segueixen en són una petita mostra.

- *leonem* > lleó (cast. *león*; fr. *lion*; it. *leone*)
- *uirginem* > verge (cast. *virgen*; fr. *vierge*; it. *virgine*)
- *iudicium* > judici (fr. ant. *judice*; it. *giudizio*)
- *speculum* > espill (cast. *espejo*; it. *specchio*)
- *populum* > poble (cast. *pueblo*; fr. *peuple*; it. *popolo*)
- *secundum* > segon (cast. *segundo*, *según*; fr. *second*; it. *secondo*)
- *manum* > mà (cast. *mano*)
- *feram* > fera (cast. *fiera*)
- *maritum* > marit (cast. *marido*; fr. *mari*; it. *marito*)
- *bonum* > bo (cast. *bueno*; fr. *bon*; it. *buono*)
- *apertum* > obert (cast. *abierto*; fr. *ouvert*; it. *aperto*)
- *medulla* > cat. ant. *meoll* > moll (cf. el cultisme *medul·la*)

Ara bé, l'accent llatí, de naturalesa probablement tonal, es transformà progressivament en un accent d'intensitat, la qual cosa provocà en molts casos el **debilitament** de les vocals àtones internes més properes. El desenvolupament d'aquesta tendència es produí de diversa manera i ha estat un dels factors de diferenciació de les llengües romàniques.

#### Naturalesa de l'accent llatí

Malgrat que no hi ha acord unànime sobre la naturalesa inicial de l'accent llatí, hom accepta, però, que en els seus orígens era de caràcter tonal o melòdic, és a dir, el to de veu s'elevava a la síl·laba accentuada. La dificultat objectiva de produir un accent tonal pur

#### Derivació del lèxic romànic

Gran part del lèxic romànic deriva, com veurem més endavant, de l'acusatiu i, per aquesta raó, els exemples que adduïm en els apartats "Del llatí al català" es troben generalment en aquest cas.

#### Apofonia i síncope

Dins del fenomen que hem anomenat *debilitament* trobem dues possibilitats: l'**apofonia**, tancament de la vocal afectada, i la **síncope**, la seva eliminació. Així, les paraules del català *càmera* i *cambrà*, que tenen el seu origen en l'ètim llatí *camara*, reflecteixen respectivament aquests dos fenòmens (el debilitament de la vocal posttònica es troba ja documentat en llatí: *camera*).



va fer que aquest s'acompanyés d'una certa força o intensitat, que en el decurs del temps predominà i, en conseqüència, alterà la naturalesa de l'accent fins a convertir-lo en un accent d'intensitat.

El canvi de naturalesa de l'accent llatí va provocar algunes modificacions que, a grans trets, podem resumir en dues: el desplaçament de l'accent i l'alteració del timbre vocàlic de les vocals àtones.

1) Detectem desplaçament de l'accent en els casos que segueixen:

a) Quan l'accent es trobava en la primera vocal d'un **hiat**

- *filiolum > filiolum > fillol*
- *mulierem > mulierem > muller*
- *duos > dwos > dos*

#### Hiat

Hom anomena *hiat* o *hiatus* la concurrència de dues vocals successives que no formen diftong, per exemple *-ia* en la paraula *Itàlia*.

b) En les paraules en les quals hi havia un grup consonàntic format per una oclusiva i una sonant


Com hem vist, la mobilitat de l'accent llatí provocà la situació següent: d'acord amb les lleis de la prosòdia llatina una síl·laba seguida d'oclusiva més sonant (*bl, br, pl, pr, dl, dr, tl, tr, gl, gr, cl, cr*) podia tenir quantitat llarga o breu.

Així, una forma com *integrum* es podia accentuar *intégrum* o *íntegrum* respectivament. La presència de formes com *oricla* (< *auricula* 'orelleta'), *periclum* i *periculum* 'perill', *saeclum* i *saeculum* 'època', 'segle', *uinclum* i *uinculum* 'lligam', 'vincl', etc. i el fet que en llatí vulgar va prevaler, en termes generals, el principi de llarga per posició, modificaren el comportament en favor de l'accentuació plana *intégrum* (cf. cat. *enter*, cast. *entero*, fr. *entier*, it. *intero*) en les paraules que presentaven aquest grup consonàntic:

- *tenebra > teneubra* (cast. *tiniebla*)
- *cathedra > cadira* (cast. *cadera*)

c) En paraules compostes

La llengua vulgar tendí a situar l'accent sobre el primitiu simple i no pas sobre el prefix, independentment de la prosòdia específica de cada paraula:

- *renegat* (*re-* + *negat*) > *renegat* (cf. cat. *renega*; cast. *reniega*)
- *implicat* (*in-* + *plicat*) > *implicat* (cf. cat. cast. *implica*) 

Aquest és un fet natural que trobem fins i tot en derivats cultes com ara *recito*, *colloco*, etc., que, segons les normes de la prosòdia clàssica, en llatí s'accentuaven *recito*, *colloco*.

Vegeu el subapartat 1.2.2. "L'accentuació" dins "Nocions de prosòdia i pronunciació del llatí" del mòdul didàctic 1.

2) Les alteracions en l'àmbit del sistema vocàlic es documenten en les vocals àtones, concretament en els casos de pèrdua de posttònica i, més rarament, de pretònica interna. En les vocals inicials i finals hom observa més regularitat malgrat la reducció dels seus timbres (cf. cinc vocals inicials en català, però tan sols tres àtones en final absolut de paraula).

- amica(m) > amiga
- amicas > amigues
- terribile(m) > terrible
- inimicu(m) > enemic
- turri(m) > torre
- robustu(m) > robust
- nostros > nostres
- tumultu(m) > tumult
- pactu(m) > pacte
- carru(m) > carro
- unicu(m) > únic

### 3. Característiques fonètiques (II)

#### 3.1. El vocalisme

Com ja hem vist, el sistema vocàlic llatí era força diferent del català. Aquell, basat en la quantitat, va patir en el trànsit cap a les llengües romàniques alteracions notables.

Vegeu el subapartat "Les vocals".

Aquest canvis es produïren per motius diversos:

a) L'evolució mateixa de la llengua llatina provocà alteracions en l'assignació de la quantitat vocàlica.

- \**pōsīno* > \**pōsno* > *pōno* 'jo poso'
- *ēgō* > *ēgo?* 'jo'
- *bēnē* > *bēnē* 'bé'

b) L'expansió progressiva de l'Imperi Romà a banda i banda de la mar Mediterrània tingué com a conseqüència el fet que havien de parlar llatí pobles la llengua dels quals no presentava el tret distintiu de la **quantitat** en el seu sistema fonològic.

#### Apreciació de la quantitat

*Afrae aures de correptione uocalium uel productione non iudicant.*

'Les oïdes africanes no aprecien l'abreujament o llargària de les vocals'.

Sant Agustí, *Comentari als salms* 138, 20.

Cronològicament les alteracions es gesten al llarg de segles, però la constatació dels canvis en una llengua que conservem tan sols per testimonis escrits—els quals ofereixen una notable homogeneïtat—es fa difícil. En el cas del llatí, aquests canvis es comencen a fer palesos de manera significativa a partir del s. II dC.

L'alteració més important en la història de la llengua parlada consistí, precisament, en el canvi del tret distintiu de la quantitat pel de l'obertura. D'aquesta manera la quantitat passà a un segon terme en benefici de les diferències de timbre: vocal llarga = vocal tancada o tensa; vocal breu = vocal oberta o laxa.

El canvi teòricament automàtic donaria com a resultat la substitució, d'una banda, de les cinc vocals llargues (*ā, ē, ī, ō, ū*) per cinc vocals tancades (*a, e, i, o, u*), i, d'altra banda, de les cinc vocals breus (*ă, ě, ĭ, ǒ, ŭ*) per cinc d'obertes (*a, e, i, o, u*).

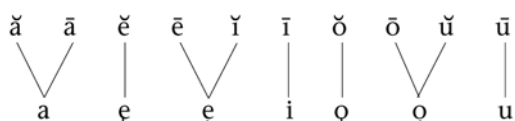
Molt ràpidament, però, *ā* i *ă* es van fondre en un so únic *i*, per tant, ben aviat el resultat no va ser de deu timbres vocàlics diferents sinó de nou. Amb aquesta fusió s'endegà un llarg procés a través del qual el nombre de timbres es va anar reduint fins a arribar a set: *a, e, ē, i, o, ō, u*.

En ser aquest un fenomen que té el seu origen en la llengua parlada es fa difícil establir-ne la cronologia, tot i que tenim constància de la pronúncia de -i- per -ē- tant en síl·laba tònica com en síl·laba àtona en temps de Ciceró.

No obstant això, els canvis qualitius són específics de cada vocal depenent de la seva posició dins la paraula. Així, no evolucionaren exactament igual les vocals tòniques que les àtones.

Sobre la incidència de l'accent en aquests canvis, vegeu l'apartat "L'accentuació" dins "Del llatí al català: característiques fonètiques (I)".

Aquests canvis de timbre en síl·laba accentuada se sintetitzen en l'esquema que segueix:



### Observacions

- La fusió entre ā llonga i ă breu desembocà en una sola vocal de timbre a.
  - *fāgu(m)* > faig
  - *Gādes* > Cadis
  - *fāba(m)* > fava
  - *cāsa(m)* > casa
  - *fācile* > fàcil
  - *fābula(m)* > faula
  - *pāne(m)* > pa
- Les vocals llongues ē, ī, ō, ū es mantingueren amb el canvi de timbre corresponent, és a dir, com a vocals tancades.
  - *tēla(m)* > tela
  - *habēre* > haver
  - *catēna(m)* > cadena
  - *formīca(m)* > formiga
  - *fīlu(m)* > fil
  - *hōra(m)* > hora
  - *legūmen* > llegum
  - *matūru(m)* > madur
- Les vocals breus ě, ȳ es mantingueren amb el canvi de timbre corresponent, és a dir, com a vocals obertes.
  - *fĕra(m)* > fera (cf. cast. *fiera*; it. *fiera*)
  - *mĕl* > mel (cf. cast. *miel*; fr. *miel*)
  - *pōpulu(m)* > poble (cf. cast. *pueblo*; fr. *peuple*)
  - *nōuu(m)* > nou (cf. cast. *nuevo*; fr. *neuf*; it. *nuovo*)

- Les vocals breus *ĭ, ŭ*, en canviar la quantitat per l'obertura, van modificar-ne el timbre i es van acostar al so de la vocal més propera: *e*, *o* tancades, respectivament.

- *sĭti(m)* > set
- *pĭra* > pera
- *pĭlu(m)* > *pĕlu-* > pèl
- *gĭbbu(m)* > gep
- *ũride(m)* > verd
- *ĩuene(m)* > jove
- *gŭla(m)* > gola

### **Nota bene**

Si bé des del punt de vista de l'accent hem assenyalat que una vocal breu seguida de dues consonants era considerada llarga per posició, aquesta vocal va evolucionar d'acord amb la quantitat que tenia per naturalesa.

Així ho demostren aquelles llengües la característica de les quals és la diftongació de les vocals breus:

- *ĭngua(m)* > cat. *llengua* (cf. cast. *lengua*)
- *fŏrtia* > cast. *fuertza*
- *sĕpte(m)* > cast. *siete*
- *apĕrtu(m)* > cast. *abierto*

Pel que fa al català, hom observa que, tal com passa en romanès, tant *ĕ* com *ě* han mantingut el timbre *e*, resultat a què també va evolucionar *ĭ* breu segons el procés que hem explicat una mica més amunt.

### **Diftongació de vocals breus**

Cal observar la tendència de les llengües romàniques, especialment les de la branca occidental, a diftongar aquestes vocals breus. En castellà, aquesta tendència es compleix sempre en circumstàncies normals; així *e* > *ě* dóna *ie* (*feram* > *fiera*), *i*, per la seva banda, *o* > *ŏ* > *ue* (*bonum* > *bueno*).

### **Lectura recomanada**

Sobre la relació que pot tenir el grau d'obertura del timbre *e* en català en relació amb el llatí podeu consultar:

**A.M. Badia i Margarit** (1981). *Gramàtica històrica de la llengua catalana*. València: Tres i Quatre, pàgines 130-134.

## 4. Característiques fonètiques (III)

### 4.1. La diftongació

Recordarem aquí que un **diftong** és la combinació de dos sons vocàlics en una síl·laba i que té com a característica el monofonematisme, és a dir, el fet que es pronuncia com un únic fonema. Així, doncs, l'evolució natural dels diftongs llatins va ser, ja des d'antic, la monoftongació. El procés pel qual els tres diftongs llatins en època històrica es van simplificar va ser prou llarg i va experimentar etapes diferents de les quals solament assenyalarem aquí les que afecten les llengües romàniques.

Els tres diftongs llatins *-ae, oe, au-* són de naturalesa descendent, fet que va condicionar també el timbre resultant de la seva monoftongació.

1) El diftong **ae** monoftongà en *e*, de quantitat llarga però de timbre obert, com a conseqüència del seu origen. Aquesta combinació no era possible en llatí i, per tant, hauria hagut d'evolucionar o bé com a *e* oberta (i, per tant, breu) o bé com a *e* tancada (i, per tant, llarga). El fet que el diftong *oe* havia de monoftongar en *e* tancada condicionà probablement l'evolució d'*ae* cap a *e* oberta.

#### **Nota bene**

Restes de l'antiga pronúncia d'*ae* en *e* llarga es troben en paraules com *caepa(m)* > ceba (cf. cast. *cebolla*), *saeta(m)* > seda (cf. cast. *seda*), *Graecia(m)* > Grècia (cf. cast. *Grècia*, malgrat que probablement es tracta d'un cultisme), *Caesar* > Cèsar (cf. cast. *César*), *Gallaecia(m)* > Galícia, en què la *-i-* reflectiria el timbre tancat d'una *e* llarga, etc. Aquests resultats contrasten amb l'evolució que han seguit paraules del tipus *caelu(m)* > cel (cf. cast. *cielo*).

2) El diftong **oe** monoftongà en *e* > *e* tancada.

- *poena(m)* > pena
- *coementeriu(m)* > cementiri
- *amoenu(m)* > amè

3) El diftong **au** monoftongà en circumstàncies normals en *o*, com ho demostren aquests exemples:

- *auru(m)* > or (cast. *oro*, fr. *or*; it. *oro*)
- *paucu(m)* > poc
- *auricula(m)* > *oricla* > orella

#### **Confusions ortogràfiques del diftong oe**

En llatí tardà i medieval hom observa sovint la confusió gràfica ente *-ae-* i *-oe-*. Així són freqüents grafies del tipus *paena* per *poena* i *coelum* per *caelum*.

Ara bé, quan aquest diftong es trobava al costat d’-u- tònica, monoftongava en -a- per **dissimilació**.

- *ausculto* > *asculto* ‘escolto’
- *augustu(m)* > *agustu(m)* > agost (cf. el nom propi *August* que conserva l’antic diftong del llatí per cultisme)
- *auguriu(m)* > *aguriu(m)* ‘auguri’ (la conservació del diftong *au* del llatí s’explica, igual que en l’exemple anterior, pel fet que es tracta d’un cultisme)

### **Nota bene**

El diftong *au* fou el que més resistència va oposar a la monoftongació. Aquesta resistència es pot observar en dues vessants; l’una, fonètica; l’altra, ortogràfica.

En la vessant fonètica trobem que el sistema vocàlic portuguès presenta el diftong *ou*, hereu del diftong llatí *au*; així ho demostra el fet que paraules llatines com *aurum* hagin donat en portuguès *ouro*; val a dir, però, que aquest diftong es troba avui dia en procés de monoftongació creixent.

En la vessant ortogràfica, hom constata que, en un bon nombre de mots, el francès presenta una grafia -*au*-, de caràcter culte, allí on pronuncia una [o]. I, per altra banda, hom troba la grafia -*o*- en aquelles paraules d’ortografia “vulgaritzant”. Així:

- *audacia(m)* > fr. *audace*, pronunciat odás
- *causa(m)* > fr. *chqse*

Aquest fet de conservació s’explica pel prestigi de l’ortografia llatina a l’hora de fixar l’ortografia francesa. Es dóna, a més, la circumstància que en francès antic sovint està testimoniada una grafia monoftongada. Així:

- *pauperu(m)* > fr. *pauvre* (fr. ant. *povre*)

### **Dissimilació**


Amb aquest terme es coneix el fenomen pel qual dos sons iguals o semblants tendeixen a diferenciar-se totalment o parcialment:

- *smaragdus* > \**smaraldus* (vegeu cast. *esmeralda*) en què la **dissimilació és total** perquè la -g-, consonant oclusiva igual que la -d-, ha canviat el seu so per la so-nant -l-.
- *peregrinus* > *pelegrinus* (vegeu cat. *pelegrí*) en què la **dissimilació és parcial** perquè la primera -r- s’ha modificat en -l-, un fonema de característiques similars.

## 5. Característiques fonètiques (IV)

### 5.1. Els canvis vocàlics combinats (I)

Hom anomena *canvis vocàlics combinats* aquells en els quals té un paper decisiu la posició concreta que el so concernit ocupa dins el mot. Els sons, sobretot els vocàlics, podien patir alteracions i canvis que, de vegades, afectaven la seva pròpia conservació (síncope, afèresi, crasi, apòcope) o el timbre de la vocal (apofonia, hiat, palatalització) i, de vegades, desenvolupaven un so aliè a la paraula (pròtesi, anaptixi).

 Sobre l'apofonia, vegeu els subapartats "L'accentuació" dins "Del llatí al català: característiques fonètiques (I)" i "Tercera declinació (I): temes en consonant".

#### 1) Síncope

Hom pot definir la **síncope** com la pèrdua sobtada d'un so vocàlic en l'interior d'un mot, el qual, com a conseqüència, veu reduït el seu nombre de síl·labes. Per exemple 'brata' per *barata*; 'Jana' per *Joana*; 'Tresa' per *Teresa*.

Es tracta d'un fenomen corrent en la llengua oral. La síncope és un fet accidental que se sol produir com a conseqüència de la precipitació del parlant en emetre el missatge. La precipitació es pot veure reflectida també en la llengua escrita en textos descurats o bé redactats per persones de baix nivell cultural.

En llatí, hom detecta síncopes en les vocals breus àtones, tant en posició pretònica com en posició posttònica:

- *cerebellu(m)* > *cer'bellu-* > cat. cervell (la síncope es produï en la síl·laba pretònica)
- *uiride(m)* > *uir'de-* > cat. verd (la síncope es produï en la síl·laba posttònica)
- *directu(m)* > *d'rectu-* > cat. dret (la síncope es produï en la síl·laba pretònica)

#### Nota

Hom sol assenyalar, només amb una finalitat didàctica, la pèrdua de la vocal sincopada amb el signe '.

A totes les èpoques hi ha casos documentats de síncope en llatí, però en la llengua vulgar tardana foren molt freqüents, fins i tot més del que els textos conservats posen en relleu. Així, el lèxic romànic evidencia en nombrosos casos reduccions per síncope de la posttònica no testimoniades en llatí.

- *clericu(m)* > *cler'cu-* > cat. clergue (cf. cast. *clérigo*; it. *cherico* / *chierico* sense síncope)
- *solidu(m)* > *sol'du-* > cat. sou (cf. cast. *sueldo*; it. *soldo* també amb síncope)
- *domina(m)* > *dom'na-* > cat. dona (cf. cast. *dueña*; it. *donna* també amb síncope)



- *populu(m)* > *pop'lu-* > cat. poble (cf. cast. *pueblo*; fr. *peuple* amb síncope, però it. *popolo*)
- *quindeci(m)* > *quind'ci-* > cat. quinze (cf. cast. *quinze*; fr. *quinze* amb síncope, però it. *quindici*)
- *numeru(m)* > *num'ru-* > cat. nombre (cf. fr. *nombre* també amb síncope, però cast. *número*; it. *numero* sense síncope)

En tractar-se d'un fet accidental, la síncope no afectà de manera general i sistemàtica l'estructura del mot ni la família de paraules a la qual pertanyia. Així, una mateixa paraula es pot presentar sincopada en una zona determinada i amb la seva forma plena en la zona del costat. Quan hom parla de *síncope*, cal tenir ben present que és un fet particular que afecta una paraula en particular.

- *aspera(m)* > *asp'ra* > cat. aspra (cf. cast. *áspera*, probablement un cultisme)
- *ponere* > *pon're* > cat. pondre amb una *-d-* eufònica (cf. cast. *poner* sense síncope)
- *domina(m)* > *dom'na-* > cat. dona (cf. cast. *dueña*), però *dominium* > cat. domini; *dominare* > cat. dominar

D'altra banda, sovint, també, hom ha conservat la forma plena com a cultisme o com a semicultisme, i la sincopada com a forma vulgar:

- *recuperare* > *recup'rare* > cat. recobrar, però *recuperar* com a cultisme

### **Falses síncopes**

Els diminutius llatins formats amb el sufix *-clum* podien tenir una *-u-* inserida, és a dir, presentar *-culum*, per comoditat fònica, no per raons etimològiques; així, hom troba dobles del tipus *uinclum* / *uinculum*. En ser molt freqüent en època tardana la síncope de la vocal posttònica, es produeix una certa confusió i s'equiparen les paraules acabades en *-clum* amb aquelles paraules que sí que havien patit aquest fenomen; d'aquí que s'anomenin *falses síncopes*, car, en el cas concret del sufix *-clum*, no s'hauria de parlar en sentit estricte de *síncope* pel fet que es tractava d'una vocal afegida sense una base etimològica.

## **2) Afèresi, crasi, apòcope**

a) Hom pot definir l'*afèresi* com la pèrdua d'un fonema o d'una síl·laba, generalment ambdós àtons, en posició inicial de paraula. Per exemple *norabona* per *enhorabona*; *Tina* per *Agustina*; *natomia* per *anatomia*.

En el llatí vulgar es produïren sovint afèrasis sobretot en les paraules emprades en l'àmbit del tractament protocol·lari i en l'àmbit afectiu, o bé en mots d'ús molt freqüent:

- *umbilicu(m)* > cat. melic (la forma llatina ha patit, a més de l'afèresi, l'assimilació i simplificació del grup *-mb-* > *-mm-* > *m-* i l'obertura de *-ĭ-* en *-e-*)

- *episcopu(m)* > cat. bisbe (la forma llatina ha sofert, a més d'afèresi i síncope de la posttònica, la sonorització de l'oclusiva sorda; cf. it. *vescovo*; ang. *bishop*; al. *Bischof*)
- *illa(m)* > cat. la
- *ipsa(m)* > ant. cat. i cat. bal. sa (article salat)

b) Dins l'afèresi se sol incloure un altre fenomen anomenat **crasi** que és la fusió de la vocal final d'una paraula amb la vocal inicial del mot següent. Es tracta també d'un fenomen propi de la llengua oral. Aquesta crasi s'estén en llatí també a les paraules acabades en *-s* / *-m* i a les formes del verb *sum* que començaven amb *e-*, per exemple: *itas* per *ita es*; *fortunatust* per *fortunatus est*; *honestumst* per *honestum est*.

En la llengua vulgar eren també molt freqüents les crasis entre grups de paraules morfològicament i semànticament afins, com ara les preposicions i els adverbis, la qual cosa ajudà a fer perdre la consciència d'on acabava realment la paraula:

- *de ex de* > cat. des de (cast. *desde*)
- *de intus* > cat. dins
- *de ab ante* > cat. davant

c) La supressió de la part final, generalment àtona, d'un mot s'anomena **apòcope**. Tot i que en diferents períodes de la llengua llatina solament algunes paraules concretes varen patir aquest fenomen (és el cas, per exemple, de *deinde* > *dein* 'després'; *huce* > *huc* 'aquí', etc.), l'apòcope afectà en el llatí vulgar d'època tardana substantius, adjectius, pronoms, etc. i constitueix un factor de diferenciació de les llengües romàniques; així, el català presenta precisament com a característica l'apòcope generalitzada de les síl·labes posttòniques àtones:

- *amicu(m)* > cat. amic (cf. fr. *ami*; cast. *amigo*; it. *amico*)
- *dominu(m)* > dom (en llatí eclesiàstic) / cat. en (amb afèresi i apòcope)
- *breue(m)* > cat. breu

### 3) Pròtesi i anaptixi

a) Hom entén per **pròtesi** l'addició espontània d'un element vocàlic a començament de paraula. Lògicament aquest afegitó no té cap justificació etimològica. Un exemple d'aquest fenomen el trobem també en català quan algú diu *arràdio* en lloc de *ràdio*.

Pel que fa al llatí, aquest és un fenomen que no es detecta en la llengua escrita fins ben bé el s. II dC, probablement perquè se situava en un registre absolutament col·loquial i vulgar.

A partir del s. II, i fins al VII dC, trobem com a vocal protètica *i-*, que evolucionà a *e-* a partir del s. VII; tanmateix, la vocal protètica s'acabà considerant com a part integrant de la paraula, com demostren les llengües romàniques occidentals, per exemple, el català:

- *schola(m)* > cat. escola (cast. *escuela*; fr. *école*; però it. *scuola*)
- *spiritu(m)* > cat. esperit (cast. *espíritu*; fr. *esprit*; però it. *spirito*)

Els primers testimonis de *i-* protètica es troben en paraules gregues que començaven pel grup *sm-*, inici que no tenia cap paraula llatina; així, per exemple, *ismaragdus* en lloc de *smaragdus* 'esmaragda', *Ismyrna* per *Smyrna* 'Esmirna', etc.

El llatí desenvolupà una vocal protètica (anomenada també *prostètica*) en aquelles paraules que començaven per *s-* + consonant: *spiritus*, *scientia*, *spectaculum*, etc. El primer exemple de vocal protètica en una paraula llatina està testimoniada en una inscripció del s. II dC, trobada a Barcelona, en la qual es llegeix *ispumosus* en lloc de *spumosus*. Entre el segle IV i V els exemples esdevenen força nombrosos: *ispatio*, *iscripta*, *isperabi*, *istatuam*...

El desenvolupament de la vocal protètica va provocar, al seu torn, una situació d'homofonia amb els mots que començaven per *ins-* (> *es-*), *ex-* (> *es-*), *hisp-* / *hist-* (> *esp-* / *est-*) i comportà confusions ortogràfiques lògiques: *stantia* per *instantia* 'imminència'; *straneus* per *extraneus* 'foraster', 'estrany'; *Spania* per *Hispania* 'Hispania'; *storia* per *historia* 'història', etc.

**b)** L'**anaptixi** és un tipus d'**epèntesi** que consisteix en l'addició d'un element vocàlic en l'interior d'un mot per facilitar-ne la pronúncia. Per exemple *caragol* per *cargol*; *carabassa* per *carbassa*, etc.

- *perima* per *prima*

#### Epèntesi

És el nom que rep la inserció en l'interior d'un mot d'un fonema consonàntic o vocàlic no etimològic. Ara bé, quan l'afegitó és una vocal se sol anomenar *anaptixi* i hom parla aleshores de *vocal anaptíptica*.

## 6. Característiques fonètiques (V)

### 6.1. Els canvis vocàlics combinats (II)

Els sons vocàlics podien patir, depenent del context fònic en el qual es trobaven, canvis que fins i tot afectaven, en alguns casos, els fonemes contigus.

#### 1) Hiat

Rep el nom de *hiat* o *hiatus* la concurrència de dues, o fins i tot tres, vocals que no formen diftong. Hi pot haver hiat entre el final d'una paraula i el començament de la següent (*la casa era gran; a casa hi havia sempre flors*) o bé en síl·labes successives (*Maria reelaborà tot el poema*).

Les vocals, àtones o tòniques, d'un hiat es troben en una posició poc estable i d'aquí que tendeixin a contreure's o bé a diftongar; això succeeix, per exemple, a *del*, que és el resultat de la contracció *de + el*; o en la forma pronominal *meu* en què *-eu-* és un diftong en català, però un hiat en llatí (< *meum*).

Pel que fa concretament al llatí, cal assenyalar que els hiats presenten algunes particularitats que no solament tenen relació amb el punt d'articulació, sinó també amb la posició, tònica o àtona, del primer element:

a) Si el primer element del hiat era una vocal de la sèrie velar (*o, u*) en posició àtona, aquesta vocal se solia reduir fins al punt de suprimir-se.

- *cloaca(m)* > *cluaca-* (en què la *-o-* del hiat s'ha tancat en *-u-*) > cast. *cloaca* (cultisme)
- *Februariu(m)* > *Febrariu-* > cat. Febrer (per supressió total de la *-u-*, cf. it. *Febbraio*)

b) Si el primer element del hiat era, però, una vocal de la sèrie palatal (*e, i*) en posició àtona, tendia, en un començament, a tancar-se; després, a agrupar-se sil·làbicament, és a dir, a **consonificar-se**. El resultat final d'aquest procés és la reducció sil·làbica del mot:

- *ui-ne-a* > *ui-ni-a* > \**ui-nya* > cat. vinya, bisíl·lab (cf. cast. *viña*; fr. *vigne*; it. *vigna*)
- *fī-li-a(m)* > \**fī-ly-* > cat. filla, bisíl·lab
- *a-li-u-(m)* > \**a-lyu-* > cat. all, monosíl·lab perquè, a més, va patir apòcope (cf. cast. *ajo*)

#### Advertiment

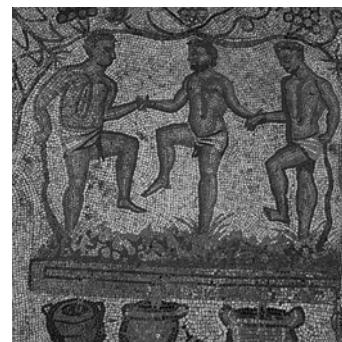
De la mateixa manera que succeïa en els fenòmens descrits a l'apartat "Els canvis vocàlics combinats (I)", els hiats llatins no evolucionaren de manera uniforme.

#### Consonantització

Rep aquest nom el fenomen pel qual una vocal velar o palatal esdevé consonant. En el cas de *o, u* es consonantitzaven en [w]; en el cas de *e, i*, en [y]. Vegeu l'evolució *Ianuariu(m)* > fr. *janvier*; *uinea* > cat. vinya. Sobre l'evolució concreta de [y], vegeu l'apartat dedicat a la palatalització.

c) Si les dues vocals constitutives del hiat eren homòrgames, és a dir, eren idèntiques o de la mateixa sèrie, aleshores hi havia o bé contracció (i, llavors, en llatí el resultat era una vocal llarga) o bé supressió del primer element:

- *sapiente(m)* > *sapente-* > cat. sabent (cf. cast. *sabiendo*, en què el diftong *-ie-* posa en relleu la supressió del primer element)
- *cohorte(m)* > *corte-* > cat. cort (cf. cast. *corte*, en què el fet que la *-o-* no diftongués posa en relleu la prevalença de la quantitat llarga)



Homes trepitjant el raim per fer-ne vi. Mèrida.

d) Si el primer element del hiat era una vocal tònica en una paraula bisil·làbica, la resolució del hiat no era uniforme. La seva evolució depengué, aleshores, de la naturalesa de les vocals constitutives del hiat i del tipus de paraula.

- *meu(m)* > cat. meu (en què el hiat ha evolucionat en diftong), però cast. *mío* (en què es conserva el hiat originari)
- *grue(m)* > cat. grua (en què es conserva el hiat), però cast. *grulla* (amb epèntesi)
- *mihī* > *mi* > cat. mi (amb contracció de les dues vocals idèntiques)
- *duos* > *\*dwos* > *dos* > cat. dos (en què s'ha suprimit el primer element)

#### **Nota bene**

La pronunciació del hiat exigia un grau d'atenció més gran per part del parlant, la qual cosa es reflectia de vegades també en la grafia de les paraules. Assenyalarem aquí solament el recurs que ha tingut certa continuïtat en romànic.

Consistia en la duplicació o geminació de la consonant situada al davant del hiat: *socius* (per *socius*), *filia* (per *filia*). Aquest recurs explica algunes geminacions en italià: *acqua* (< *acuam* < *aquam*), *gennaio* (< *\*yenna(r)io* < *Ianuarium*) i *abbiamo*, que etimològicament no remunta a cap hiat.

## 2) Palatalització

Hom anomena **palatalització** el fenomen fonètic o fonològic pel qual un so inicialment no palatal desplaça el seu punt d'articulació cap al paladar dur i esdevé palatal o quasi palatal. La palatalització rep també el nom d'**assibilació** i, fins i tot, de **fricatització**.

L'exposició que farem a continuació se centrarà només en aquells casos en els quals hom detecta palatalització, o indicis clars d'aquest fenomen, ja en llatí. Cal tenir present que la palatalització es produí molt lentament, al llarg de segles, no solament en el període llatí (s. II aC - s. VII dC), sinó també durant el període intermedi que desembocà en l'eclosió de les llengües romàniques (s. VII - IX), del qual és extremament rar trobar testimonis prou fiables.

L'origen de la palatalització en llatí es troba precisament en el tancament i consonificació posterior que patiren les vocals palatals, com a primer element

#### **Advertiment**

Sovint els romanistes atribueixen tot tipus de palatalitzacions al llatí, sense tenir en compte la cronologia dels testimonis ni si aquests són fiables.

d'un hiat. La consonificació de *i* es coneix amb el nom de **iod** i, aleshores, se sol grafiar d'una d'aquestes maneres: *y* / *j*.

Com hem vist en descriure els altres fenòmens explicats fins ara, per a detectar els primers indicis de palatalització hem de recórrer al grafiat d'alguns grups de sons.

Així, l'ortografia fonètica emprada sovint en els textos epigràfics de totes les èpoques i en els textos de caire vulgaritzant és il·lustrativa de l'evolució d'aquesta iod en contacte amb altres sons tant vocàlics com consonàntics.

El primers indicis de palatalització es troben documentats epigràficament cap al s. I dC en tres posicions: d'una banda, *-i-* en posició intervocàlica; també el grup format per *di* + vocal; i, finalment, el grup sil·làbic *gi-* / *ge-*. Documenten aquests fenòmens les grafies següents:

- *mai*ii*us* en lloc de *mai*i*us* (la consonificació de *i* intervocàlica es fa palesa en la geminació o duplicació de *-i-*), cf. cat. major, cast. *mayor* (hom pot comparar les grafies *-j-* del català i *-y-* del castellà amb les que hem assenyalat més amunt)
- *aiutor* en lloc d'*adiutor* (la iod emmascarà el so dental fins al punt que aquest resultà imperceptible i es deixà de grafiar), cf. cat. ajudar (< *adiuuare*), cast. *ayudar*, it. *aiutare*, *giovare*
- *Ienubam* en lloc de *Genauam* 'Ginebra', en què la grafia de *i* en comptes de la consonant velar posa en relleu tant el so que havia adquirit la iod com l'evolució de la velar sonora al costat d'una vocal palatal

Un senyal més clar de palatalització de la semivocal *i-* seguida de vocal, i del grup *di-* + vocal es fa evident quan trobem les grafies *z*, *s*, que comencen a aparèixer a partir del segle II - III dC:

- *Zanuario* en lloc de *Ianuario*, en què el so consonàntic de la *z-* apareix en comptes de *i--+*vocal
- *sustus* en lloc de *iustus*, en què la consonant fricativa *s-* apareix en comptes de *i--+*vocal
- *zabolus* en lloc de *diabolus*, en què l'assibilació del grup *dia-* queda reflectida amb la grafia *z*

#### **Nota bene**

També s'observa de vegades el grafiat invers, és a dir, paraules que s'havien d'escriure amb zeta en raó de la seva procedència grega grafiaven, en lloc seu, el grup *di-*; així, per exemple, *baptidiare* en lloc de *baptizare* 'batejar'. Val a dir també que alguns manlleus del

#### **iod**

És el nom de la desena lletra de l'alfabet fenici i hebraic. Rep també aquest nom la semiconsonant palatal, és a dir, la *i* consonant explosiva agrupada amb la consonant anterior (cf. cast. *pie*), o semivocal implosiva agrupada amb la vocal precedent (per ex. cat. *rei*). La situació de la iod en un mot originà inflexions molt importants en les llengües romàniques.

#### **La lletra zeta**

Aquesta lletra, procedent de l'alfabet grec –llengua en la qual tenia el so [dʒ]–, era emprada fins aleshores solament per persones cultes en manlleus grecs. L'ús relativament freqüent d'aquesta lletra en paraules que presentaven consonantització de les vocals palatals *i* / *e* en qualsevol de les posicions que acabem d'explicar és una prova objectiva d'aquest procés d'assibilació o palatalització i sol estar recolzada per l'evolució en una o més llengües romàniques.

grec com ara *maza* [madsa] desenvoluparen grafies vulgaritzants del tipus *massa* (cf. cat. *massa*).

La palatalització es va estendre també als grups formats per *ti* + vocal / *te*- + vocal, els quals es troben grafats amb *ts*, *s*, *z*:

- *Terentsius* i *Terensius* en lloc de *Terentius* 'Terenci'. En aquestes formes es reflecteix el procés seguit per la iod: en el primer exemple, l'assibilació queda reflectida en l'epèntesi d'una -s- davant -ius; en el segon exemple, s'observa la reducció del grup format per dental + iod en la fricativa *s*
- *Izofilus* en lloc de *Theofilus*, en què l'assibilació del grup *te*- + vocal provocà l'aparició d'una vocal protètica
- *Marsalis* en lloc de *Martialis*


La confusió entre els grups *ti*- + vocal i *ci*- + vocal posen al descobert l'assibilació d'aquests grups:

- *nacio* en lloc de *natio* 'nació' (compareu el grafat i la pronúncia en català amb el grafat correcte de la forma llatina)
- *condicio* en lloc de *conditio* 'condició'
- *amicicia* en lloc d'*amicitia* 'amistat'

A partir del segle IV dC la iod començà a afectar altres sons i grups consonàntics en un procés imparabile, que es fa difícil de valorar des del punt de vista estricte del llatí, però que es posa en relleu mitjançant l'anàlisi contrastiva del lèxic llatí i romànic respectivament.

## 7. Característiques fonètiques (VI)

### 7.1. El consonantisme (I)

Tradicionalment hom diu que l'evolució del sistema consonàntic llatí no fou clara i sistemàtica, ben al contrari del que succeí amb el sistema vocàlic. Aquesta afirmació, però, tan sols té sentit si hom compara l'evolució del consonantisme amb la pèrdua del tret de quantitat, que sí que va afectar totes les vocals. Ara bé, si hom té present l'evolució diferent de les vocals segons la seva posició en el sí de la paraula, segons el context fònic d'aquesta, i segons si la vocal era tònica o àtona, aquesta evolució ja no resulta tan clara i sistemàtica. 

#### Aclariment

Les explicacions aquí adduïdes no pretenen ser exhaustives pel que fa a l'evolució dels sons a les llengües romàniques. Així, solament es farà menció de processos de palatalització quan aquests afectin el català; la comparació amb altres llengües es fa només a tall d'exemple.

Recordarem aquí que el sistema consonàntic llatí era constituït per consonants oclusives, labiovelars, fricatives, sonants, a més de dues semivocals o semiconsonants (*i*, *u*).

Explicarem a continuació, a grans trets, les modificacions que van afectar aquest sistema en la llengua parlada i que, d'una manera o una altra, van contribuir a la fragmentació del llatí en les llengües romàniques.

#### 1) Oclusives

El procés evolutiu en què es trobaren immerses les consonants oclusives té molta relació amb la seva posició en el sí de la paraula. Per a poder determinar fins a quin punt les oclusives eren estables o van patir modificacions cal recórrer sovint als termes romànics etimològicament derivats.

Així, les oclusives en **posició inicial** tendiren, en termes generals, a conservar-se:

- *populu(m)* > cat. poble; cast. *pueblo*; fr. *peuple*; it. *popolo*; rom. *popor*
- *terra(m)* > cat. terra; cast. *tierra*; fr. *terre*; it. *terra*
- *cantare* > cat. cantar; cast. *cantar*; it. *cantare*
- *bonu(m)* > cat. bo; cast. *bueno*; fr. *bon*; it. *buono*; rom. *bon*
- *dente(m)* > cat. dent; cast. *diente*; fr. *dent*; it. *dente*; rom. *dinte*
- *gutta(m)* > cat. gota; cast. *gota*; fr. *goutte*; it. *gota*

#### **Nota bene**

Els manlleus grecs que en aquesta llengua començaven amb una velar sorda [k] sovint van endegar un procés de sonorització que ha arribat a culminar en alguns mots fins a



l'etapa romànica: gr. *kybernân* > llat. *gubernare*; però gr. *kampé* > llat. *camba* > cat. *gamba*; cast. *gamba*; fr. *jambe*.

En **posició medial**, és a dir, en interior de paraula, les **oclusives sordes intervocàliques** (*p, t, c*) tendien a convertir-se en sonores (> *b, d, g*); el pas següent era una pronúncia fricativa que permetia un grau de relaxament més gran i, per tant, feia possible la supressió del so afectat. Sovint, per a poder observar el procés evolutiu de les oclusives, cal tenir present el resultat en més d'una llengua romànica, sense oblidar, però, que aquest procés s'inicià en llatí però que pot no haver acabat encara:

- *capillu(m)* > cat. cabell (en què s'observa la sonorització de la labial sorda intervocàlica)
- *capere* > cat. caber / cabre
- *ripa(m)* > cat. riba; fr. *rive* (en què -v- reflecteix una pronúncia fricativa)
- *sapere / sapit* > cat. saber / (ell) sap; fr. *savoir / il sait* (amb supressió de l'oclusiva en interior de paraula)
- *rota(m)* > cat. roda (en què s'observa sonorització de la dental sorda intervocàlica); fr. *roue* (amb supressió de la dental)
- *spica(m)* > cat. espiga (en què s'observa la sonorització de la velar sorda intervocàlica); fr. *épi* (on s'observa la supressió de la velar)

Les **oclusives sonores** (*b, d, g*) en **posició medial intervocàlica** podien seguir el mateix procés, és a dir, tendien a conservar-se mitjançant una pronúncia fricativa, però la relaxació en podia provocar també la supressió en una etapa posterior.

- *habere / habebat* > cat. haver / havia; cast. *haber / había* (hom pot observar diferents graus evolutius: conservació, fricatització, supressió)
- *nidu(m)* > cat. niu (amb supressió de la dental); però cast. *nido*
- *auditore(m)* > cat. oïdor; cast. *oidor* (amb supressió de la dental)
- *magister* > *maester* > cat. mestre (amb supressió de la velar sonora intervocàlica); *magistru(m)* > cast. *maestro* (la presència del hiat posa en relleu la cronologia tardana de la supressió de la velar sonora intervocàlica)

#### **Nota bene**

Hom observa en català la dissimilació de la dental intervocàlica en la fricativa -s- en l'evolució d'algunes paraules: *alauda(m)* > cat. alosa; *spatha(m)* > *ispata* > cat. espasa.

#### **Les oclusives en els cultismes**

En posició medial es conserven les oclusives sordes en els cultismes: *popular* (< llat. *popularem*), *cf.*, en canvi, *poble* (< llat. *populum*); *materia* (< llat. *materiam*), *cf.*, en canvi, cast. *madera*; *amical* (< llat. *amicalem*), *cf.*, en canvi, *amigable* (< llat. *amicabilem*); *amiga* (< llat. *amicam*).

#### **Oclusives en posició final**

Les poquíssimes paraules que en llatí acabaven amb una consonant oclusiva (la preposició *ab*; el substantiu *caput*; algunes formes pronominals; les conjuncions copulatives *ac, et*; les terceres persones del verb) o bé no es trobaven mai en final absolut de frase (i, per tant, la seva posició equivalia a tots els efectes a una posició medial i així és com van evolucionar) o bé relaxaven la pronúncia de la consonant o consonants finals fins a fer-les imperceptibles.

## Transcripció i adaptació de paraules gregues

Les oclusives gregues presentaven, a més de les sèries sonora i sorda, una sèrie aspirada que es va transcriure en els cercles acadèmics i cultes mitjançant els grups *ph*, *th*, *ch*, amb la intenció de reflectir en aquests manlleus la pronúncia grega. Fora d'aquests cercles, però, s'eliminà qualsevol rastre d'aspiració i s'optà per pronunciar en el seu lloc l'oclusiva corresponent:

- *phalanga* [palanga] > cat. palanca; cast. *palanca*; cf. amb *falange* paraula derivada també del grec
- *nympha(m)* > cat. nimfa
- *choru(m)* [koru(m)] > cat. cor; cast. *coro*
- *schola(m)* [skola(m)] > *iscola(m)* > cat. escola; fr. *école*
- *thalamu(m)* > *talamu(m)* > cat. tàlem; cast. *tálamo*
- *cithara(m)* > cat. cítara

La proximitat articulatòria entre *ph* (labial aspirada grega) i *f* (fricativa labiodental llatina) provocà una identificació d'aquests dos sons que es veu reflectida, ja en llatí, mitjançant la grafia *f* i que es trasllueix en l'evolució dels exemples que segueixen: *philosophia(m)* > cat. filosofia; *Philippu(m)* > cat. Felip; *phaseolu(m)* > cat. fesol. La identificació dels dos sons va ser possible pel fet que, en àrees força extenses de l'Imperi, el grec no va deixar mai de ser la primera llengua i el llatí, en canvi, la llengua politico-administrativa i comercial.

## Betacisme

Rep aquest nom la confusió ortograficofonètica de la labial sonora (*b*) amb la semivocal velar (*u*), que es produí en llatí ja a principi del segle I dC.

La raó de la confusió entre aquests dos fonemes es troba en la pronúncia fricativa bilabial o fricativa alveolar de la semiconsonant *u* [w] (cf. ang. *wind*; cast. *huevo*; fr. *oui*).

Aquest so tendí a la labialització en contacte amb vocal o en contacte amb les sonores *l*, *r*. En aquest procés va coincidir la pronúncia fricativa de la labial sonora (*b*) tant en posició inicial com en posició medial. Així hom troba documentat el següent:

- *bictor* en lloc de *uictor* 'vencedor'
- *bita* en lloc de *uita* > vida
- *cibes* en lloc de *ciues* 'ciudadà'
- *albeus* en lloc de *alueus* 'gaveta'
- *serbus* en lloc de *seruus* 'esclau'
- *deuere* en lloc de *debere* 'deure'

La identificació gairebé total entre la *u* semiconsonant i la labial sonora té la seva prova de contrast en la transcripció al grec de paraules llatines com ara *Vesuuius*, *Nerua*, etc., mitjançant la lletra beta (que reflectia un fonema equivalent a la labial sonora llatina). Precisament l'ús de la lletra beta en aquests casos donà lloc a la denominació d'aquest fenomen amb el nom ja esmentat de **betacisme**.

La inestabilitat gràfica entre la labial sonora (*b*) i la semiconsonant (*u*) arriba fins a les llengües romàniques, en les quals sovint es mantenen aquestes grafies, d'una banda per raons etimològiques i, de l'altra, per una antiga diferència entre una pronúncia fricativa (*i*, aleshores, s'empra *v*) o bilabial (grafada amb la lletra *b*):

- *uulture(m)* > cat. voltor / cast. *buitre*
- *uacuu(m)* > cat. buit / cast. *vacío*
- *habere* > cat. haver / cast. *haber*

## 2) Labiovelars

Aquests sons consonàntics constituïts per una oclusiva velar sorda o sonora i un apèndix velar van resoldre aquesta combinació de maneres diferents:

- Amb la vocalització de l'apèndix: *quattuor* > cat. quatre; cast. *cuatro*. Aquesta circumstància va afavorir grafies del tipus *uaquus* en lloc de *uacuus*; *cocus* en lloc de *coquus* (> *cocuus* > *cocus* amb contracció del hiat de vocals homòr-games). En posició medial intervocàlica podia sonoritzar la velar i vocalit-zar l'apèndix: *equa(m)* > cat. egua / euga (amb metàtesi).
- Amb la reducció de l'apèndix velar: *quatuordecim* > cat. catorze; *quindecim* > cat. quinze.
- amb consonificació de l'apèndix velar i reducció de la consonant gutural tant en posició inicial com medial: *quattuor* > rom. *patru*; sard *battoro*; *equa(m)* > fr. ant. *ive*; *sequere* > fr. *suivre*.

## 8. Característiques fonètiques (VII)

### 8.1. El consonantisme (II)

Veurem aquí l'evolució de les consonants fricatives i de les sonants, d'una banda, i dels grups consonàntics, de l'altra.

#### 1) Fricatives

En el procés evolutiu en què es trobaren immerses les consonants fricatives té molta importància, com també succeïa amb les oclusives, la posició que ocupaven en la paraula.

Aquest procés se centra fonamentalment en els fonemes [f] i [s] i en la lletra *hac*.

Per a poder determinar fins a quin punt les fricatives eren estables o van patir modificacions, cal recórrer sovint als termes romànics etimològicament derivats.

#### a) El fonema [f]

Pel que fa al fonema [f], aquest fou, en el seu trànsit al romànic, força estable en **posició inicial**, malgrat que hi havia poques paraules que en llatí recollissin aquest so, pel fet que era resultat d'una primitiva aspirada en posició inicial de paraula: *facere* > cat. *fer*; fr. *faire* / it. *fare* / cast. *hacer*.

L'origen d'aquest fonema –un so aspirat– va donar lloc des d'antic a dobles del tipus *hircus* / *fircus* 'boc' 'cabrò'; *hariolus* / *fariolus* 'endeví', que van ser més abundants en època tardana. Hom pot comparar, per exemple, les diferents grafies del català i el castellà en relació amb el llatí: *faba(m)* > cat. *fava* / cast. *haba*; *formosu(m)* > cat. *formós* / cast. *hermoso*.

En **posició medial**, l'estabilitat del fonema [f] té molt a veure amb el fet que en llatí es trobava solament en compostos el segon element dels quals començava per *f-* (*con + facio* > *conficio*) o en dialectalismes (*rufus* 'vermell').

També s'observen interferències amb la semiconsonant *u*, i la bilabial sonora *b*, comprensibles si hom té present la tendència a pronunciar-les de manera fricativa: *aleuanti* per *elefanti* (< *elephanti*); *ponteuecem* per *pontificem*; *paceueci* per *pacifici*; *sifilus* per *sibilus*.

#### **Memento**

Cal recordar aquí la identificació del fonema fricatiu [f] amb el so d'una labial aspirada grega que, en els cercles acadèmics, es transcrivia amb *ph*.

## b) El fonema [s]

En **posició inicial i medial** el fonema fricatiu linguodental [s] s'ha conservat de manera força estable, tot i que s'observen alguns casos de palatalització davant de vocals palatals, de cronologia molt tardana, ja en un estadi romànic i motivada per la influència de l'adstrat àrab –com ara cast. *jibia* < llat. *sepia(m)*–:

- *solu(m)* > cat. *sol*; cast. *solo*; fr. *seul*; it. *solo*
- *formosu(m)* > cat. *formós*; cast. *hermoso*; it. *formoso*
- *syringa* > cat. *xeringa*; cast. *jeringa*; fr. *seringue*
- *simplex* > cat. *ximple* / *simple*.

En **posició final** és on el fonema [s] presenta un comportament menys estable i poc uniforme.

Així, ja des d'antic, al costat d'una vocal breu va relaxar, generalment, el so fins al punt de ser imperceptible; per això, en llatí arcaic trobem nominatius singulars de la segona declinació sense *-s* (*Cornelio* < *Corneliu'* < *Cornelius* 'Corneli'), els quals recuperaren el seu morfema desinencial gràcies a la pressió de l'escola. Malgrat la tendència a la supressió, hi ha restes d'aquest so darrere de vocal breu tant en català i castellà com en francès, vestigis que sovint s'expliquen per raons de diferenciació morfològica: cat. i prov. *cos* (< *corpus*); cast. ant. *pechos*, singular, (< *-pectus*); fr. *époux* (< *sponsus*).

Al costat de vocal llarga, la pronúncia d'aquest fonema fou més estable, sobretot pel que fa als acusatius plurals, en què *-s* es va interpretar com a marca morfològica característica d'aquest nombre:

- *amicas* > cat. *amigues*; cast. *amigas*; fr. *amies*
- *manus* > cat. *mans*; cast. *manos*; fr. *mains*

### Particularitats del fonema [s] en posició final

- La segona persona verbal del singular conservà la desinència [s] per raons d'oposició morfològica en relació amb les altres persones.
- En posició final es detecta palatalització del fonema [s] a gran part de l'àrea oriental de l'àmbit romànic. Aquest fenomen explica les formes del tipus *amiche* (< *amicas*), *amici* (< *amicos*), *uomini* (< *homines*) de l'italià.

## c) La lletra *h*

Aquesta lletra, procedent de l'alfabet grec tot i que sense conservar el seu so originari, fou emprada des d'antic com a senyal d'aspiració. Amb aquesta lletra es grafiava una lleugeríssima aspiració, gairebé imperceptible, que va perdre

tota realització durant la república, moment en què la *hac* es convertí en una lletra “inútil” des del punt de vista fonològic, però que desenvolupà una sèrie d’usos ortogràfics força interessants:

- Residu d’una antiga aspiració. El grafiat etimològic d’aquesta lletra pressuposa una actitud conservadora de l’escola. El manteniment d’*hac* provocà nombrosos errors ortogràfics que fan palesa una pronúncia nul·la. En són errors freqüents l’omissió (*abias* en lloc d’*habeas* ‘tu tinguis’; *ic* per *hic* ‘aquí’) o la inclusió allí on no calia (*hobitum* per *obitum* > cat. òbit; *hinsidias* per *insidias* ‘paranys’; *Hafre* en lloc d’*Afrae* ‘d’Àfrica’).
- Grafiada entre els elements d’un hiat en frenava la reducció, sense arribar, però, a evitar-la (*mihi* > *mi* > cat. *mi*; *dehe* en lloc de *dee* < *deae* ‘de la deessa’...).
- Al costat de les oclusives sordes reflectia, com ja hem vist, l’origen grec d’un mot. Aquesta grafia, considerada culta, va provocar que paraules que no tenien cap relació amb les oclusives aspirades gregues la incorporessin: *bracchium*, *pulcher*, *lachrima*, etc.
- En època molt tardana, el grafiat d’*hac* pot reflectir pronúncies evolucionades d’alguns fonemes; així a *Ohtuberes* (en lloc d’*Octubres*) la presència d’*hac* potser recull una pronúncia velaritzada.

## 2) Sonants

El procés evolutiu en què es trobaren immerses les sonants té relació no solament amb la seva posició en la paraula sinó també amb el context fònic d’aquesta. Per a poder determinar fins a quin punt les sonants eren estables o van patir modificacions cal recórrer sovint als termes romànics etimològicament derivats.

Així, les sonants (*l*, *m*, *n*, *r*) en **posició inicial** tendiren, en termes generals, a conservar-se:

- *lingua(m)* > cat. **llengua**; cast. *lengua*; fr. *langue*; it. *lingua*
- *magis* > cat. **més**; cast. *más*; fr. *mais*; it. *ma*
- *nouu(m)* > cat. **nou**; cast. *nuevo*; fr. *nouveau*; it. *nuovo*
- *rosa(m)* > cat. **rosa**; cast. *rosa*; fr. *rose*; it. *rosa*

En **posició medial** es pot dir que *l*, *m*, *n*, *r* tendien a ser estables, en circumstàncies normals:

- *columna(m)* > cat. **columna**; cast. *columna*; fr. *colonne*; it. *colonna*

### Lectura complementària

El poema 84 de Catul està dedicat a un cert Arri que, malgrat presumir del seu origen aristocràtic, farcia la seva parla amb aspiracions a tort i a dret.

**Catul**. *Poemes* (edició bilingüe). Barcelona: Edhasa, 1982.

### La particular evolució de la sonant lateral en català

Cal tenir present que la sonant lateral va palatalitzar en un determinat moment a l’àrea en què avui dia es parla català i aquest és un tret diferencial en relació amb les altres llengües romàniques: *luna(m)* > lluna; *lacte(m)* > llet; *lingua(m)* > llengua, etc. Els cultismes, però, conserven la forma llatina sense palatalitzar:

*Lucanu(m)* > Lucà; *locale(m)* > local, però *locu(m)* > lloc.

- *homine(m)* > cat. home / hom; cast. *hombre*; fr. *homme*; it. *uomo*
- *luna(m)* > cat. lluna; cast. *luna*; fr. *lune*; it. *luna*
- *pera* > cat. pera; cast. *pera*; fr. *poire*; it. *pera*

Ara bé, el context fònic de la paraula en la qual es trobava la sonant, o sonants, afavoria les modificacions que assenyalarem a continuació:

- Debilitament. Es dona tant en posició intervocàlica com al costat de consonant; el resultat extrem és la supressió: *filiolu(m)* > port. *filhó*; *sepuchru* per *sepulcrum*; *decebris* per *decembris*; *dies Mercuri* > cat. dimecres.
- Metàtesi o alteració de l'ordre dels sons en l'interior de la paraula: *coacla* per *cloaca*; *lerinquas* per *relinquas*; *crocodilus* per *corcodilus*.
- Assimilació: *cereberrimo* per *celeberrimo*.
- Dissimilació: *caramellum* per *calamellum* (cf. cat. caramelles; cast. *caramillo*); *Barcinone(m)* > cat. Barcelona.

En **posició final** destaca el fet que **-m** era gairebé imperceptible ja en època republicana, tot i que nasalitzava la vocal anterior de manera semblant a com succeeix avui en francès. En el trànsit a les llengües romàniques se'n generalitzà la supressió en les paraules de més de dues síl·labes; pel que fa als monosíl·labs, atesa la minsa entitat que tenen, desenvoluparen una vocal de recolzament posterior anomenada **paragògica**; aquest fet va afavorir la conservació del mot i, de vegades, també la dissimilació de la nasal labial en nasal dental:

- *hominem* > cat. home / hom; cast. *hombre*; fr. *homme*; it. *uomo*
- *unam* > cat. lluna; cast. *luna*; fr. *lune*; it. *luna*
- *rem* > *\*ren<sup>e</sup>* > cat. re; fr. *rien*
- *quem* > *\*quen<sup>e</sup>* > cast. *quien*

Pel que fa a les altres sonants en aquesta posició final, val a dir que el seu comportament és essencialment de conservació, bé mitjançant la formació d'una vocal paragògica, bé a través d'una metàtesi:

- *cor* > *\*cor<sup>e</sup>* > cat. cor; it. *cuore* (en què és present la vocal paragògica)
- *semper* > cat. sempre; cast. *siempre* amb metàtesi
- *quattuor* > *quattro* > cat. quatre; cast. *cuatro*

### 3) Grups consonàntics

La combinació de dos o més sons consonàntics constitueixen els anomenats *grups consonàntics*. Hom pot distingir entre **grups consonàntics primaris**, aquells que es trobaven ja en llatí, i **grups consonàntics secundaris**, aquells que eren resultat de l'evolució o de la pronúncia d'un mot.

Els grups consonàntics es van veure afectats per diferents fenòmens, la majoria ja descrits en parlar dels canvis vocàlics combinats i de l'evolució del consonantisme. Exposarem, però, aquí, els canvis més rellevants:

#### a) Simplificació i geminació expressiva

Els grups constituïts per geminació es trobaven sempre en posició medial (-cc-, -dd-, -tt-, -ff-, -ll-, -nn-, -mm-, -rr-, -ss-), i tendien de manera generalitzada, ja des d'antic, a **simplificar-se** (tot i que hi ha encara restes de l'antiga geminació al sud i centre de la Península Itàlica i en el sard). Aquesta simplificació va donar lloc a ultracorreccions (és a dir, a grafiar geminades allí on no n'hi havia):

- *trula* per *trulla* 'culler', amb simplificació de la geminada
- *anos* per *annos* > cat. anys (la palatalització del grup -nn- té cronologia ja romànica)
- *dracco* per *draco* > cat. drac, on la geminació és producte d'una ultracorrecció
- *calligo* per *caligo* 'obscuritat'
- *uassa* per *uasa* > cat. vas

En el lèxic afectiu són abundants les **geminacions** que hom considera **expressives**:

- *gibbus* en lloc de *gibus* > cat. gep
- *muccus* en lloc de *mucus* > cat. moc
- *tottus* en lloc de *totus* > cat. tot
- *grillus*, paraula derivada del grec *grylos* / *gryllos* > cat. grill

#### b) Sonorització

Aquest fenomen va afectar solament grups el primer element dels quals era una oclusiva.

#### Advertiment

El manteniment de geminades en català és, en general, conseqüència de l'adopció d'una ortografia culta que prengué com a model el llatí.



- El grup *cr-* podia sonoritzar en posició inicial i medial:
  - *crassu(m)* > cat. *gras*; fr. *gras*
  - *socru(m)* > cat. *sogra*
  - *lacrima(m)* > cat. *llàgrima*
- Els grups *-pl-*, *-pr-*, *-tr-* sonoritzaven generalment en posició medial:
  - *duplu(m)* > cat. *doble*; cast. *doble*; fr. *double*; però it. *doppio* (amb palatalització de la lateral i geminació)
  - *capra(m)* > cat. *cabra*; cast. *cabra*; fr. *chèvre* (amb palatalització en la síl·laba inicial i fricativització de la labial, cf. l'evolució de les labials sordes)
  - *petra(m)* > cat. *pedra*; cast. *pedra*

### c) Assimilació

Aquest és un dels fenòmens de cronologia més antiga que de manera més generalitzada afectà els grups consonàntics com a resultat de la formació de compostos, el primer element dels quals acabava en consonant i el segon començava també per consonant (*ad + sumo* > *assumo* 'recollir'; *con + lega* > *collega* > cat. *col·lega*). L'assimilació constituïa la base de l'ortografia assimilada que s'oposava a l'ortografia etimològica, la qual respectava els elements de la composició (*conlega*, grafia etimològica, enfront de *collega*, grafia assimilada).

- Els grups *-gr-*, *-dr-*, *-tr-*, en posició medial, es podien assimilar a *-rr-* (amb pronúncia com a geminada) i, posteriorment, simplificar:
  - *pigritia(m)* > cat. *peresa*
  - *quadraginta* > *\*quadranta* > *quarranta* > cat. *quaranta*
  - *Petru(m)* > fr. *Pierre*; cat. *Pere*; it. *Piero*
- Els grups *-ct-*, *-pt-*, *-ps-*, en posició medial, es podien assimilar a *-tt-* els dos primers, i a *-ss-*, el darrer. Els grups *-ct-*, *-ps-* tenen com a característica el fet de presentar diferents graus de palatalització en algunes llengües romàniques (cat., cast., fr., etc.):
  - *octo* > *otto* > it. *otto* (amb assimilació i sense palatització), però cat. *vuit*; cast. *ocho* (amb palatització)
  - *septe(m)* > cat. *set*; cast. *siete*; it. *sette* (amb assimilació i sense palatització)

- *ipse* > *isse* / *ixe* > cast. *ese* (amb assimilació i sense palatització), però cat. *aqueix*
- El grup *-rs-* assimilava, en posició medial, en llatí preliterari, a *-rr-* (*\*fer-se* > *ferre* ‘portar’), però en el llatí vulgar tardà ho féu a *-ss-*:
- *ursu(m)* > cat. *ós*; cast. *oso*; *cf.*, però, fr. *ours*; prov. *ors* (sense assimilació)
- *persica* > *pessica* >; it. *pessica* / *pesca*; cat. *préssec* amb metàtesi i prov. *persega*
- Els grups constituïts per nasal seguida de consonant sovint presenten omisió de la nasal, probablement perquè es limitava a contagiar la seva nasalitat a la vocal anterior. El restabliment de la nasal és conseqüència de la pressió de l’escola i del prestigi del llatí en el moment de fixar les ortografies respectives de les llengües romàniques:
- *septagita* per *septuaginta* > cat. *setanta*; cast. *setenta*; fr. belga *septante* (antigament *setante*)
- *meses* per *menses* > *cf.* cast. *meses*
- *anos* per *annos* > cat. *anys*; it. *anni*; *cf.*, però, fr. *ans*
- *alonnus* per *alumnus* amb assimilació
- Els **grups consonàntics secundaris** presentaven, de vegades, com a conseqüència sobretot d’una síncope, combinacions consonàntiques no tolerades en llatí, les quals, lògicament, s’adaptaven immediatament a la prosòdia llatina. Així, la forma *ueclus*, literalment ‘vellet’, és resultat de la síncope de *uetulus* (> *uet’lus*).

### Els grups triconsonàntics

La dificultat implícita de pronunciar aquests grups, que necessitaven, a més, una atenció considerable per part del parlant i, fins i tot, una inversió de temps més gran, va provocar la simplificació per supressió de l’element més feble, que solia ser el medial. A partir d’aquí, el grup seguia l’evolució d’acord amb el que hem assenyalat. Així:

- *sanctu(m)* > *santu-* > cat. *sant*; cast. *santo*; it. *santo*
- *campare* > *camsare* > *cansare* (literalment ‘doblar un cap’) > cat. *cansar*

## 9. Trets morfològics (I)

### 9.1. Morfologia nominal

Substantius, adjectius i pronoms, com hem vist, presentaven en llatí uns paradigmes morfològics molt rics, tant des del punt de vista de la flexió casual com pel que fa al gènere i al nombre. Tot això es reflectia en una sintaxi rigorosa que permetia una extraordinària precisió semàntica a l'hora de compondre el discurs. Aquesta precisió, que pressuposava un grau molt elevat de desenvolupament i maduresa lingüística per part del parlant, va ser, no obstant això, una de les causes –i no pas petita– de la simplificació morfològica i sintàctica, atès que els individus poc cultivats equiparaven sovint estructures passant per alt matisacions, acostant construccions o desenvolupant-les allí on el llenguatge acurat no ho permetia.

#### 1) La flexió dels noms

Convé, en primer lloc, d'assenyalar que, en llatí, el lèxic patrimonial es configurà fonamentalment segons el paradigma de la primera, segona i tercera declinacions (flexions que presentaven, a més, una riquesa morfològica més gran), mentre que els mots de la quarta i de la cinquena eren més aviat pocs.

Hi ha moltes raons que expliquen la simplificació de la flexió nominal en llatí. N'indicarem aquí només els factors principals.

a) Des del punt de vista **fonètic** cal assenyalar una sèrie de fets:

- La **relaxació de les consonants -m, -s en síl·laba final**, d'una banda, i del tret de la quantitat, de l'altra, va fer homòfons alguns casos de la declinació (per exemple, nominatiu, acusatiu i ablatiu de la primera declinació van esdevenir idèntics), tot i que els nominatius acabats en -s van resistir millor pel fet que permetien de diferenciar el subjecte de l'objecte directe, aspecte molt important en una llengua que permetia un ordre de paraules força lliure.

L'oposició entre nominatiu i acusatiu del singular i plural fou el motiu de la conservació fins al provençal. Així N *murs* Ac *mur* per al singular; N *mur* Ac *murs* per al plural.

- La **pèrdua de -m** com a morfema característic de nominatiu i acusatiu **neutre de la segona declinació** va contribuir de manera notable en afavorir la situació regressiva d'aquest gènere.

#### Lectura recomanada

Sobre els recursos morfològics emprats per a mantenir l'oposició nominatiu / acusatiu, podeu llegir:

V. Väänänen (1985). *Introducción al latín vulgar*. Madrid: Gredos, pàgines 176-179.

- La relaxació de les vocals posttòniques finals va afavorir que els noms de la **cinquena declinació** acabats en **-ies** (alguns dels quals ja tenien doblats en la primera) passessin a la **primera declinació**:

- *dia(m)* per *die(m)* > cat. *dia*; cast. *dia*
- *rabia(m)* per *rabie(m)* > cat. *rauxa* / *ràbia* (malgrat tot, un cultisme)

b) Des del punt de vista **morfològic**, hom pot destacar:

- El nombre considerable de formes que presentaven els **nominatiu del singular**, una gran part de les quals no era específica d'una sola declinació: *ager* (2a.) però *pater* (3a.); *nubes* (3a.), però *res* (5a.); *dominus* (2a.), però *senatus* (4a.) i *uirtus* (3a.).

- La formació de **doblats morfològics** de la primera provocats per interferències amb alguns noms de la tercera:

- La forma *tempeſtas* (nominatiu singular de la tercera), acabada en *-as*, donà lloc a la formació de *tempeſta tempeſtae*, en confondre's amb un acusatiu plural de la primera; cf. cat. *tempeſta* (< 1a.) i *tempeſtat* (< 3a.).

- La gran varietat de noms de la tercera declinació el nominatiu dels quals tenia una síl·laba menys que el genitiu (tipus *serpens serpentis* 'serp'; *carbo carbonis* 'carbó'; *glis gliris* 'liró') provocà la formació de nominatius analògics acabats en *-is*; així:

- *serpentis serpentis* per *serpens serpentis* 'serp', 'serpent'
- *pectinis pectinis* per *pecten pectinis* 'pinta'
- *carbonis carbonis* en lloc de *carbo carbonis* 'carbó'

La igualtat entre nominatiu i genitiu tenia l'avantatge, gens menyspreable, de situar l'accent en la mateixa síl·laba en tots els casos del paradigma.

El recurs consistent a fer coincidir les formes de nominatiu i genitiu del singular afectà també paraules que ja tenien el mateix nombre de síl·labes:

- *apis apis* en lloc d'*apes apis* 'abella'
- *aedis aedis* en lloc d'*aedes aedis* 'casa'
- *sedis sedis* en lloc de *sedes sedis* 'seu'

- Alguns noms de la quarta declinació, com ara el substantiu *domus* i alguns noms d'arbre (*laurus* 'llorer', *ficus* 'figuera'...), flexionaven uns casos per la

quarta i uns altres per la segona declinació, amb la qual, a més, tenien nombroses coincidències formals.

Aquesta circumstància va afavorir la simbiosi de segona i quarta declinacions.

- La majoria de les paraules de la cinquena declinació presentaven dobles morfològics o bé en la primera (*luxuries / luxuria; materies / materia*) o bé en la tercera (*plebes / plebs...*).

Aquesta circumstància va afavorir la simbiosi de primera i cinquena declinacions, és a dir, dels temes en *-a* i dels temes en *-e*.

c) Des del punt de vista **sintàctic**, la reducció dels casos es va veure afavorida per:

- La capacitat de la sintaxi casual llatina per a matisar moltes relacions, la distinció de les quals resultava excessiva en la parla col·loquial. Així, per exemple, eren semànticament equivalents un genitiu de qualitat i un ablatiu de qualitat; sintàcticament, el subjecte d'un verb en forma personal es posava en cas nominatiu, però el subjecte d'un infinitiu anava en acusatiu, i el d'un participi absolut s'expressava en ablatiu, etc.
- El fet que, com posen en relleu els índexs de freqüència, els casos acusatiu i ablatiu fossin, de llarg, els més emprats en llatí.

Les funcions específiques de l'ablatiu (separativa, instrumental, locativa) sovint eren matisades mitjançant preposicions, amb la qual cosa el valor semàntic de la relació que establia amb l'element que determinava es trobava en la preposició i no en el cas; en conseqüència, el morfema casual va deixar de ser rellevant, més encara pel fet que, a voltes, l'evolució fonètica l'havia fet coincident amb l'acusatiu.

L'ablatiu va assolir mitjançant l'ús de preposicions, especialment de la preposició *de*, les funcions del genitiu.

Per la seva banda, el fet que l'acusatiu esdevingués de mica en mica un cas universal es veié facilitat per l'evolució fonètica pròpia d'aquest cas en singular. Pel que fa al plural, val a dir que el morfema *-s* es convertí en la marca característica d'aquest nombre. Els testimonis són molt aclaridors tant pel que fa a la morfologia com a la sintaxi:

- *Filias matri piissime posuerunt* 'Les filles han dedicat <l'epitafi> molt pietosament a la mare' (inscripció hispana del s. II dC), en què la forma *filias*, morfològicament un acusatiu, és el subjecte del verb *posuerunt*.
- *Hic quiescunt duas matres duas filias fecerunt* 'Aquí descansen dues mares; dues filles han fet <l'epitafi>'. En aquesta inscripció funerària tant *duas matres* com *duas filias* actuen com a subjecte de verbs en forma personal.

- *Saturninus cum suos discentes rogant* ‘Sadurní amb el seus deixebles pregunten’. En aquesta inscripció pompeiana la preposició *cum* va seguida de l’acusatiu en lloc de l’ablatiu preceptiu.

L’acusatiu va assolir, a més de les funcions del nominatiu i, de vegades, de l’ablatiu, les pròpies del datiu mitjançant l’ús de la preposició *ad*, en equiparar semànticament construccions del tipus *dare reum iudici* ‘lliurar el reu al jutge’ amb *dare reum ad iudicem* ‘presentar el reu davant el jutge’.

## 2) La flexió dels adjectius

La flexió dels adjectius qualificatius i determinatius, en coincidir amb la dels noms, es va veure afectada alhora pels mateixos fenòmens.

### a) Adjectius en grau positiu

En llatí hi havia, com hem vist, tres grans grups d’adjectius, si hom emprava com a element classificador el morfema del gènere: de tres, dues i una terminacions respectivament (*clarus clara clarum* / *acer acris acre*; *nobilis nobile*; *prudens prudentis*). Però, si hom emprava com a element diferenciador el paradigma, només hi havia dos tipus d’adjectius constituïts al voltant de la segona i la primera declinacions, d’una banda, i de la tercera, de l’altra (el tipus *clarus clara clarum* o bé *sacer sacra sacrum* s’oposaria a la resta dels adjectius de la tercera).

Ben aviat, els adjectius de tres terminacions van reduir aquestes a dues –una per al masculí i una altra per al femení– com a resultat de la tendència a la identificació fonètica del neutre amb el masculí, fins i tot en el cas del nominatiu singular, de resultes de la supressió de *-s*.

Aquest procés va afectar també els adjectius de dues terminacions que es flexionaven per la tercera declinació, perquè com a conseqüència de la supressió del morfema *-s* del nominatiu singular es va perdre l’oposició del masculí i femení respecte del neutre.

#### **Nota bene**

L’evolució que havia patit el nominatiu acabat en *-us* o en *-is* era la que segueix:

- *claro-s* > *clarus* (amb tancament de la vocal breu en síl·laba final tancada) > *claru’* (amb supressió de la fricativa al costat de vocal breu) > *claro* (amb obertura de la vocal breu en síl·laba final oberta);
- *nobili-s* > *nobilis* > *nobile* (amb obertura de la vocal breu en síl·laba final oberta), en un procés paral·lel al que acabem d’explicar.

Així, doncs, els adjectius de dues terminacions les van reduir a una de sola. Ara bé, en aquests casos, hom detecta la tendència a crear formes analògiques, és a dir, acabades en *-a*, per caracteritzar el femení. Els adjectius d’una terminació passen a tenir-ne dues: una per al masculí (flexionada per la tercera declinació) i una altra per al femení (flexionada per la primera). Amb aquest resultat

s'aconseguia, en primer lloc, que la majoria dels adjectius tinguessin dues terminacions específiques; en segon lloc, les noves formacions acabades en *-a* permetien de diferenciar clarament el masculí del femení en tots aquells adjectius que atribuïen qualitats al éssers animats. Alguns exemples són els següents:

- *dulcis*, que en llatí s'emprava tant per al masculí com per al femení, degué crear un femení *dulcia*, cf. cat. *dolç* / *dolça*
- *tristis*, que en llatí s'emprava tant per al masculí com per al femení, creà un femení *trista*, cf. cat. *trist* / *trista*
- *pauper* 'pobre', que en la llengua culta tenia una sola terminació comuna per als tres gèneres, formà el femení *paupera*, cf. cat. *pobre home* / *pobra dona* enfront del cast. *pobre hombre* / *pobre mujer*

La formació d'aquests femenins va provocar també alteracions en el masculí, que sovint es va confondre amb un adjectiu de la segona declinació acabat en *-us*: *tristus trista* (cf. cast. ant. *tristo*); *pauperus paupera* (cf. it. *povero* / *povera*).

D'altra banda, les terminacions en *-er* del nominatiu singular van quedar aïlades i sovint s'assimilaren als nominatius en *-us*: així es troba *acrus* en lloc d'*acer*; *pauperus* en lloc de *pauper*, etc.

## b) Adjectius en grau comparatiu i superlatiu

- Hem vist ja la formació analítica dels adjectius en grau **comparatiu** tant d'inferioritat com d'igualtat i superioritat. La llengua vulgar no va alterar, de fet, aquestes formacions. Els canvis afectaren solament el comparatiu de superioritat sintètic.

La formació analítica del grau comparatiu fou, de llarg, la més emprada. Les alteracions s'observen solament en l'ús de l'adverbi *magis* (que matisava la qualitat), el qual en determinades àrees (concretament les que coincideixen avui dia amb les zones on es parla francès, rètic, italià i sard) fou substituït per l'adverbi *plus* (que matisava la quantitat).

La difusió dels comparatius analítics va provocar el retrocés de les formacions sintètiques en *-ior*, que solament van "sobreviure" en les formes *maior* (> cat. *major*), *minor* (> cat. *menor*), *melior* (> cat. *millor*), *peior* (> cat. *pitjor*), *superior*, *interior*, i alguna altra.

La pèrdua de la noció comparativa d'aquests sintètics, d'una banda, i l'aïllament de les formes neutres acabades en *-ius*, de l'altra, va donar lloc a la interpretació de formes com *acrius* (comparatiu neutre) com a adjectius del tipus *clarus clara* (cf. cast. *agrio* / *agria*), i fins i tot va originar en algun moment la formació de

verbs (\**acriare* > cast. *agriar*). La confusió entre comparatiu i positiu no ha de sorprendre si hom té en compte expressions del tipus *el més millor*. !

D'altra banda, val a dir que la formació de verbs a partir de comparatius sintètics no és un fet estrany en el llatí tardà: *minorare* (> cat. *minorar*); *peiorare* (> cat. *empitjorar*), *meliorare* (> cat. *millorar*), *\*maiorare* (> cat. *majorar*).

- Els adjectius en grau **superlatiu** pertanyen a l'esfera semàntica de les paraules més expressives. Aquest fet provocà un desgast de les formes que obligà, en etapes diferents, a caracteritzar-les i hipercharacteritzar-les (cf. el superlatiu *intimus* o *primus*, etc. amb *clar-iss-imus*, així com l'expressió actual *uns resultats optímíssims* en lloc d'*uns resultats òptims*).

Des del punt de vista fonètic, les formes en *-issimus* van patir sovint síncope: *altissimum* > fr. ant. *hautisme*. Això també va afectar les formacions en *-errimus* i en *-illimus*, però molt menys, perquè la llengua parlada preferí les formacions en *-issimus*.

El desgast a què fèiem referència va provocar que, al llarg del llatí, es creessin nous superlatius mitjançant recursos diversos:

- Amb prefixos com *per-*, *prae-*, *super-*, *trans-*, que actuaven com a intensificadors i que s'afegien a adjectius tant en grau positiu i comparatiu com en superlatiu:
  - *periucundus*, *periucundior*, *periucundissimus* 'absolutament encantador'
  - *praeclarus*, *praeclarior*, *praeclarissimus* 'il·lustre per davant <de tots>', 'el més il·lustre per davant <de tots>'
  - *supergloriosus*, *supergloriosior*, *supergloriosissimus* 'superfamós', 'superfamósíssim'
  - *translucidus*, *translucidior*, *translucidissimus* 'luminós més enllà de...' > 'translúcid'
- Amb el reforç d'un adverbi com ara *maxime*, *bene*, *ualde*, *multum*, *summe*, *mire*, *quam*, etc.
  - *maxime clarissimus* 'el màxim d'il·lustríssim possible'
  - *mire altissimus* 'admirablement altíssim'
  - *bene optimus* 'sortosament òptim'
- Amb la repetició de l'adjectiu o amb la coordinació amb un altre adjectiu semànticament equivalent:
  - *rex spoliatus et expilatus* 'un rei espoliat i esquilat'



- *satis iucundum et gratum conuiuium* ‘un convit força agradable i grat’, és a dir, ‘un convit molt, molt agradable’, en què, a més, l’adverbi *satis* contribueix a destacar les qualitats adduïdes
  
- Amb la determinació mitjançant el demostratiu *ille / ipse*:
  - *Scipio, ille amatissimus dux* ‘Escipió, aquell general estimadíssim’, és a dir, ‘el general més estimat <de tots>’

La tendència a fer construccions analítiques va donar lloc a la substitució dels superlatius sintètics per formacions analítiques mitjançant adverbis com ara *magis, plus, trans*; així, *dux, ille magis amatus* ‘el general, el més estimat’ equival semànticament a un superlatiu. Aquestes formacions van triomfar en la llengua vulgar i van deixar de ser orgàniques les formes en *-issimus, -errimus, -illimus*, les quals solament es van mantenir en el llenguatge acurat. El Renaixement va fer reviscolar aquests superlatius fins avui dia.

## 10. Trets morfològics (II)

### 10.1. Morfologia pronominal

#### 1) Pronoms personals

a) Els pronoms personals de primera i segona persona van mantenir, pel que fa al singular, la seva flexió gairebé igual i constitueixen, encara avui, un exemple viu del paper sintàctic de la declinació llatina.

No es pot dir el mateix del plural, en què la forma de nominatiu-acusatiu *nos* / *uos* va esdevenir forma única (així, en llatí es troba el testimoni de *noscum* / *uoscum* en lloc de *nobiscum* / *uobiscum*). D'altra banda, les formes *nos* i *uos* van tendir en algunes zones a combinar-se amb l'indefinit *alter*; així, *nos alteros*, *uos alteros*, que inicialment reflectien la summa de diverses primeres persones + *els altres*, van formar els compostos *nosaltres*, *vosaltres*.

Des del punt de vista sintàctic, cal assenyalar la inversió de formes i funcions entre acusatiu i datiu, que es produí, ja en època llatina, a les àrees en què avui es parla català, castellà i portuguès:

- La forma de datiu *mihi* / *tibi* s'emprà com a cas general amb preposicions (paper que, en la flexió nominal, havia correspost a l'acusatiu): cf. *Amb mi ha arribat la ruïna a aquesta família*.
- La forma d'acusatiu *me* / *te* passà a ocupar la funció del datiu: cf. *Hisenda em donà un ultimàtum*.

#### Compareu...

... la pronominalització del pronom feble *li* com a complement directe amb verbs transitius, força estesa en els registres col·loquials del català: *El seu pare li renya molt; Segui, ja li avisarem*.

La similitud flexiva i la polivalència semàntica dels personals amb el reflexiu féu que aquest es veiés afectat pel mateix procés: cf. *Va tornar en si / es va comprar unes sabates noves*.

b) Si bé la primera i segona persona presentaven en llatí un pronom específic, no passava el mateix amb la tercera, circumstància que no ens hauria de sorprendre gaire, pel fet que la tercera persona o bé s'ha d'esmentar pel seu nom o bé hom s'hi pot referir mitjançant un pronom en funció anafòrica; sovint fins i tot pot resultar més aclaridor l'ús d'un pronom demostratiu d'íctic. Doncs bé, això és el que va passar en llatí: els demostratius, sobretot *ille*, demostratiu circumpersonal de tercer nivell, i *ipse*, demostratiu determinatiu emfàtic, cobrien perfectament aquesta funció.

L'ús habitual d'*ille* i *ipse* per a referir-se a la persona o a allò de què es parla va donar lloc a la pèrdua progressiva de la dixi i de l'èmfasi.

## 2) Adjectius-pronoms possessius

El comportament d'aquests adjectius pronominals es va resoldre morfològicament de la mateixa manera que els adjectius de tres terminacions que hem explicat més amunt. Cal tenir present, però, que el possessiu *uester uestra uestrum* passà a ser *uoster uostra uostrum* per analogia amb el pronom personal plural de segona persona *uos*, fet que, a més, el va fer paral·lel a *noster nostra nostrum*.

El possessiu reflexiu va esdevenir, però, un possessiu genèric de tercera persona que, en no fer diferència entre un sol posseïdor i posseïdors diversos, donà lloc a aclariments mitjançant el genitiu, generalment plural, dels demostratius *ille / ipse*, que actuaven supletivament com a pronoms de tercera persona.

Així, en un sintagma com *sua domus* el possessiu *sua* podria fer referència a un sol posseïdor, però també a diferents posseïdors; ara bé, si s'hi afegia el genitiu *illorum / ipsorum*, és a dir *sua domus illorum* 'la seva casa d'ells', quedava clar que la possessió afectava més d'un individu. En aquesta construcció, però, el possessiu *suus* esdevenia innecessari i s'emprava solament *illorum / ipsorum*, que són l'origen dels possessius cat. *llur*; it. *loro*; sard *issoro*; fr. *leur*.

## 3) Adjectius-pronoms demostratius

Els tres graus de proximitat que assenyalaven els demostratius dítctics o circumpersonals van estar sotmesos a bon nombre de fluctuacions ja en època llatina. A més, el conjunt de sis demostratius presentava, des del punt de vista fonètic, alguns punts febles.

Així, el dítctic *hic haec hoc* i l'anafòric *is ea id* tenien algunes formes que només es diferenciaven per la presència de la lletra *hac*. Ja sabem què passava amb aquesta lletra. La conseqüència última fou que ni l'un ni l'altre van sobreviure en romànic, tret d'alguna forma aïllada d'*hic*, com ara *hoc*, que és l'ètim del pronom personal *ho* en català i provençal, i de l'adverbi que, en aquesta darrera llengua, s'emprava amb el valor afirmatiu de *sí* (cf. amb *hoc illi*, literalment 'això per a ell', origen de l'afirmació francesa *oui*). La pèrdua d'aquests dos pronoms, sobretot d'*hic*, va posar en perill el sistema dítctic configurat per *hic, iste, ille*.




Paral·lelament al que acabem de dir, el demostratiu *ille* era emprat més com a personal de tercera persona que com a dítctic pròpiament dit. Per aquest motiu, quan actuava com a demostratiu, hom el solia hipercaracteritzar estructuralment mitjançant *eccum*, forma d'un antic dítctic, o bé amb l'adverbi dítctic *ecce*, tal com posen en relleu els demostratius romànics: cat. *aquell*, cast. *aqué*, fr. ant. *cel*, it. *quello*, etc. La combinació amb aquesta partícula s'estengué, en algunes àrees, a la resta dels demostratius.

Per a suplir el buit deixat per *hic*, el demostratiu *iste*, fins aleshores circumspersonal de segon nivell, assolí també aquesta funció, és a dir, *iste* representava

### El demostratiu *idem*

Aquest pronom, compost d'*is*, va patir la mateixa sort que el simple, és a dir, va desaparèixer. Solament l'adverbi *idem* 'allò mateix' s'ha conservat com a cultisme en les llengües modernes, sobretot en documents oficials, tot i que avui dia s'està perdent aquest costum.

tant el primer nivell com el segon. Així, el sistema díctic quedava constituït per dos pronoms que formaven un sistema binari que és el que s'ha conservat en romanès, rètic, francès i provençal.

Llatí clàssic	Llatí vulgar
hic	ecce  + iste
iste	
ille	eccu  + ille
	ecce 

La preferència per un sistema díctic constituït per tres pronoms va provocar la reestructuració d'aquest sistema de dues maneres diferents:

- Un primer procediment consistí a emprar el demostratiu *iste*, reforçat amb la partícula *eccu*, com a demostratiu del primer nivell: *eccu + iste* 'aquest d'aquí'.

Com a demostratiu de segon nivell, *iste* afegí un datiu de relació expressat pel pronom personal: *eccu tibi iste* literalment 'aquest d'aquí en relació amb tu'.

Per al tercer nivell, ja hem assenyalat l'ús d'*eccu + ille*.

Aquest procediment fou emprat en l'àrea en què avui dia es parla italià, llengua que així el conserva sota les formes *questo*, *codesto*, *quello*.

Llatí clàssic	Llatí vulgar	Italià
hic	eccu iste	questo
iste	eccu tibi iste	codesto
ille	eccu ille	quello

- Un segon procediment, el més emprat perquè fou l'adoptat a la resta de les àrees lingüístiques romàniques i, per tant, també a l'àrea del català, consistí a restablir el sistema de tres elements amb tres pronoms ben diferenciats:

El demostratiu *iste* va ocupar el primer nivell; per al segon nivell s'emprà el demostratiu determinatiu *ipse* (sense tret emfàtic); per al tercer nivell, *eccu + ille*.

Llatí clàssic	Llatí vulgar	Ex. en romànic
hic	iste eccu iste	éste (cast.) aquest (cat.)
iste	ipse eccu ipse	ése (cast.) aqueix (cat.)
ille	eccu ille	aqué! (cast.) aquell (cat.)

En convertir-se *ipse* en demostratiu díctic, l'esfera del demostratiu d'identitat emfàtic se'n va veure afectada. Aquesta aparent mancança es va resoldre

d'una manera relativament senzilla. Com a emfàtic, *ipse* solia acompanyar pronoms personals (*ego ipse* 'jo, personalment') que a voltes reforçaven l'èmfasi amb la partícula enclítica *-met*, com ara a *egomet ipse* 'jo, precisament, en persona'. En el llenguatge corrent aquesta partícula va quedar immersa en la fonètica sintàctica (>*egomed ipse* amb sonorització de l'oclusiva intervocàlica) i s'associà al demostratiu (així *\*medipse*). Aquest ús emfàtic, acompanyant generalment pronoms i substantius, es generalitzà de tal manera que fins i tot arribà a assolir formes de superlatiu, com ara *\*metipsimus* (> cast. ant. *meismo* > *mismo*; cf. el superlatiu *mismísimo*).

#### 4) La formació de l'article romànic

L'article determinat (*el / la*) té el seu origen en la necessitat de fer al·lusió a un individu o a un concepte no present, però conegut per l'interlocutor perquè ha estat ja esmentat de manera genèrica sense marge d'error.

Per a exercir la funció identificadora de l'article determinat, era especialment adequat el determinatiu *ipse*, i en aquest pronom rau l'estrat més antic de l'article romànic, conservat encara avui dia en sard i en català baleàric; així mateix, *ipse* és un dels punts d'unió entre la comunitat lingüística sarda i la catalana.

Per la seva banda, el pronom *ille* representava molt bé la funció demostrativa quan es feia al·lusió a un individu que no es trobava a prop ni de qui parlava ni del seu interlocutor. En aquest sentit, *ille* representa el segon estadi de les formes de l'article, i és el que, al llarg de l'edat mitjana, s'acabà imposant a la major part de la Romània.

##### **Nota bene**

Tant *ipse* com *ille*, i fins i tot altres demostratius, foren emprats en llatí per a traduir literalment l'article del grec en els textos bíblics.

L'article indefinit (*un / una*) reflecteix el debilitament semàntic que va patir el numeral, emprat com a indefinit des dels primers temps.

#### 5) Adjectius-pronoms relatiu i interrogatiu

L'estreta relació morfològica entre el pronom relatiu *qui quae quod*, l'interrogatiu *quis quid*, i l'adjectiu pronominal *quis quae quid* conduí a la identificació pràcticament total de formes en llatí vulgar.

Les formes que els diferenciaven en llatí es van resoldre d'aquesta manera:

- La forma *qui* reemplaçà *quis*. El nominatiu sigmàtic *quis* no es va conservar en cap llengua romànica.
- La forma *quid* de l'indefinit-interrogatiu reemplaçà *quod* i el paradigma en general se simplificà pel fet que es perdé tant la flexió del femení com tot el plural.

L'oposició morfològica entre les formes del masculí i del femení (incorporades a la flexió llatina, però inexistents en grec) es perdé en la llengua parlada. En conseqüència, el masculí *qui* (> cat., fr. *qui*), indiferent al nombre, s'emprà tant amb un antecedent masculí, com era lògic, com amb un de femení, per exemple:

- *Hoc tetolo fecet Montana con<i>ux sua Mauricio qui uisit con elo annus dodece*  
'Aquest epitafi el va fer Montana, la seva dona, a Maurici, la qual va viure amb ell dotze anys', en què s'empra el relatiu *qui*, referit a l'antecedent femení *Montana*, en comptes del preceptiu *quae*.

L'acusatiu masculí *quem* es va emprar, com succeí amb *qui*, tant referit a masculins com a femenins, però sobretot quan l'antecedent explícit o implícit era una persona (cf. cast. *quien*).

### **L'origen de la forma *que***

Etimològicament resulta molt difícil establir quina forma concreta del pronom relatiu donà lloc al relatiu *que* del català, el qual també es troba en provençal, en francès, en castellà i portuguès. Cal tenir present que tant *qui*, com *quae*, *quid*, *quem* devien haver evolucionat a *que*.

## 11. Trets morfològics (III)

### 11.1. Morfologia verbal

La major part dels canvis que van afectar la flexió verbal es van gestar en el llatí vulgar tardà.

Els principals fenòmens que patí la conjugació verbal llatina són susceptibles de ser encabits en l'entorn fonètic i morfològic, si bé alguns d'aquests processos condicionaren també el canvi d'estructura sintàctica.

1) Des del punt de vista **fonètic** assenyalarem solament els canvis més rellevants:

a) La **pèrdua del tret de quantitat** va provocar canvis que afectaren profundament el sistema verbal, atès que produí la desestabilització d'un sistema constituït al voltant de quatre conjugacions. Aquest fet originà un transvasament entre els verbs de la segona i tercera conjugacions, la diferència entre els quals era pràcticament imperceptible.

Així, verbs com ara *debere* i *timere*, de la segona conjugació, presentaven quantitat llarga en la penúltima vocal i, per tant, els corresponia una pronunciació com a paraules planes, però *respondere*, *currere* i *sapere* eren, en canvi, de la tercera conjugació, amb quantitat breu a la penúltima vocal i, per tant, esdrúixols. Si hom compara els infinitius corresponents del català *deure* i *témer* hom pot deduir fàcilment que van passar, en llatí, a la tercera conjugació, però *sapere* donà *saber*, és a dir, va passar de la tercera conjugació a la segona.

b) El **nombre de conjugacions** en les llengües romàniques fa palesa aquesta situació. Així, hom pot observar un grup de llengües en les quals hi ha quatre conjugacions (tot i que s'observen també alteracions entre les antigues segona, tercera i quarta conjugacions) i un altre grup, en el qual se situen català i castellà, que, en identificar segona i tercera conjugacions, presenta un sistema verbal basat tan sols en tres.

#### **Nota bene**

No tots els lingüistes estan d'acord en el fet que el català presenti un sistema de tres conjugacions. Estudiosos de gran renom consideren el grup constituït pels verbs del tipus *moure*, *coure* o *complaure* com una conjugació a part.

c) Els **verbs de la segona conjugació** que presentaven el hiat *-eo* en la primera persona del present van tancar, com era normal, el primer element del hiat, per la qual cosa un verb com ara *floro* > *florio* es va confondre amb un verb de la quarta conjugació i d'aquí l'infinitiu *florire* (> cat. *florir*).

2) Des del punt de vista **morfològic** hom pot assenyalar el següent:

a) La **primera conjugació** fou la més **productiva**. Pràcticament totes les noves formacions verbals pertanyen a aquesta conjugació (hom pot comparar aquest fet amb el que succeeix avui dia en català: *explosió* > *explosionar*; *influència* > *influençar*; *vehicle* > *vehicular*; *temps* > *temporalitzar*, etc.).

b) El **sufix incoatiu -sco** fou molt productiu en llatí, sobretot amb els verbs de la segona conjugació; així, en lloc de *floreo* s'emprà *floresco* > cast. *florecer*; *augesco* en lloc d'*augeo* 'augmentar', etc.

c) La **reestructuració del futur** va ser motivada per quatre fets ben diferents:

- D'una banda, la formació heterogènia d'aquest temps segons la conjugació a la qual pertanyia el verb en qüestió.
- L'homofonia entre la tercera persona del singular i la primera del plural del pretèrit perfet d'indicatiu i les mateixes persones del futur imperfet de la primera i segona conjugacions, en raó del betacisme (així, *amabit* tant podia ser un perfet com un futur, temps aquests absolutament antitètics). Per la seva banda, algunes formes de futur de la tercera i quarta conjugacions van patir homofonia amb el present d'indicatiu que, al seu torn, s'havia vist afectat per l'evolució de les vocals breus àtones (*dico dicis dicit...* > *dico dices dicet...* / cf. amb *dicam dices dicet...*).
- La crisi de l'Imperi i la manca de perspectives en una gran part de la societat romana va convertir el futur en un temps superflu, noció temporal que, d'altra banda, podia ser recollida amb prou claredat per un present acompanyat o no d'un adverbi temporal escaient: *cras uenit* 've demà' / *die dominica uenimus ad montem Dei* 'el dia del Senyor arribem a la muntanya de Déu'.
- La possibilitat d'acudir, per aconseguir més claredat expositiva, a expressions analítiques, anomenades *perífrasis de futur*, constituïdes per verbs com *uolo*, *debeo*, *uenio* i *habeo* i l'infinitiu del verb desitjat. De totes aquestes possibilitats solament està testimoniada en llatí la perífrasi amb *habeo*, anteposada o posposada a l'infinitiu. La posposició d'*habeo*, verb que va patir una atenuació del seu significat a causa del seu ús com a auxiliar, va afavorir la crisi entre els elements de la perífrasi. El primer futur romànic perfectament constituït es troba en un text del s. v en el qual l'emperador Justinià reclama del seu presoner, el rei dels perses, les ciutats i províncies conquerides. El rei dels perses deia: *Non dabo. Iustinianus dicebat: Daras* 'No les lliuraré. Justinià deia: Les daràs'.

d) La **reestructuració dels temps de perfet de la veu activa**

El pretèrit perfet llatí recollia dos matisos temporals en relació amb una noció aspectual perfectiva. Així, *amaui*, segons el context, podia significar 'he estimat' o bé 'vaig estimar'.



La dualitat aspectual del perfet va afavorir, sempre amb un intent de més claredat contextual, l'ús de construccions que ajudessin a matisar l'aspecte verbal; ja en llatí era relativament freqüent l'ús del verb *habeo* acompanyat d'un participi predicatiu de l'objecte directe. Així passa, per exemple, en l'oració *habeo librum scriptum* 'tinc escrit un llibre', és a dir, 'he escrit un llibre'.

A poc a poc, s'anà produint l'atenuació semàntica d'*habeo* i la dislocació sintàctica del participi, que s'interpretava referit al subjecte en lloc d'anar referit a l'objecte: *habeo inuitatus episcopum* 'he convidat el bisbe'.

Un cop s'acomplí aquest pas, l'antic pretèrit perfet assolí el valor d'un pretèrit perfet simple del català.

Les formes de plusquamperfet i de futur perfet d'indicatiu, així com el pretèrit perfet i plusquamperfet de subjuntiu, es van reestructurar de manera paral·lela a *habeo amatus*.

#### e) La reestructuració dels temps del tema de present de la veu passiva

En els primers segles del període imperial, les formes sintètiques del tema de present van quedar relegades a la llengua literària, mentre que la llengua parlada va preferir formacions analítiques del tipus *amatus sum*.

La interpretació de formes del tipus *amatus sum* com a presents –quan, des d'un punt de vista estrictament morfològic, eren pretèrits perfets– fou possible gràcies al fet que alguns adjectius verbals, per exemple *paratus*, es podien construir atributivament al costat del verb *sum*; així, *paratus sum* podia significar 'estic disposat'; paral·lelament *paratus* era també el participi de perfet passiu del verb *paro* i, de resultes d'això, el pretèrit perfet passiu era *paratus sum* 'he estat preparat'.

En emprar-se també tot el tema de perfet de *sum* com a auxiliar dels temps compostos de la passiva, s'aconseguí el restabliment del sistema amb l'assignació del tema de present de *sum* als temps del tema de present i del tema de perfet de *sum* als temps del tema de perfet; així, *amatus sum* esdevingué present, i *amatus fui*, pretèrit perfet.

#### f) El participi de perfet

La reestructuració del tema de perfet, sobretot en la veu activa, va fer que el participi de perfet es convertís en una forma necessària per a la completa conjugació verbal. Aquesta circumstància va provocar que la pràctica totalitat dels verbs hagués de presentar aquesta formació, fet que originà alguns canvis:

Des del punt de vista semàntic el participi de perfet, una forma de la veu passiva, es podia emprar com si d'una forma de la veu activa es tractés. Així les

coses, en els temps compostos, el valor del participi variava segons el verb auxiliar que l'acompanyava. Al costat de l'auxiliar *habeo* assolí valor actiu (*habeo amatus* 'he estimat'), però al costat de *sum* conservava el seu valor passiu originari (*amatus sum* 'he estat estimat' i fins i tot 'sóc estimat').

Des del punt de vista morfològic el fet que aquest participi s'emprés en els temps de perfet de la veu activa el va fer, com ja hem dit, imprescindible. D'aquesta manera, tots aquells verbs que no presentaven tema de supí i que, per tant, no tenien formació de participi de perfet, es van veure obligats a crear aquest participi. Els recursos van ser els que segueixen:

- Creació d'un participi de perfet anàlogic als verbs de la seva mateixa conjugació. Així, per exemple, *fugio*, verb de la tercera conjugació, però considerat com un verb de la quarta pel fet d'acabar en *-io*, va formar un participi *fugitus* (>-cat. ant. *fuyt*, avui *fugit*).
- Creació d'un participi de perfet a partir del tema de present. Així, per exemple, el verb *floresco* 'florir', cast.-*florece*, va haver de crear en algun moment un participi *\*florescitus*->-cast.-*florecido* que, sens dubte, deriva directament del tema de present *floresc-*.
- Creació d'un participi de perfet a partir del pretèrit perfet acabat en *-ui*. Així, per exemple, el verb *sapio*, que no tenia supí però que presentava una formació de pretèrit perfet *sapui*, va formar un participi *saputus* (>-cat.-*sabut*; aragonès *saputo*).

Paral·lelament, molts verbs que sí presentaven una formació pròpia de participi de perfet van recrear, per raons diverses, aquesta forma amb els mateixos procediments que acabem d'assenyalar. Per exemple, els següents:

- *domitus* i *lutus*, participis dels verbs *domo* 'domar' i *lauo* 'rentar', de la primera conjugació, foren substituïts per uns participis analògics amb altres verbs de la primera conjugació: *domatus*, *lauatus*.
- *sensus*, participi del verb *sentio* 'percebre', 'sentir', de la quarta conjugació, fou substituït per un participi *\*sentitus* a partir del present d'indicatiu, del qual deriva, sens dubte, el participi català *sentit*.
- *sublatus*, participi de perfet de *tollo* 'aixecar', verb que presentava des del punt de vista formal politematisme (*tollo*, *sustuli*, *sublatum*), va ser substituït en època molt tardana per un participi de perfet *tollitus*, i fins i tot *toltus*, format sens dubte a partir del tema de present *tol(l)-*.
- *debitus*, participi del verb *debeo* 'deure', de la segona conjugació, va ser substituït per un participi *debutus*, que sens dubte s'originà a partir del perfet *debui* (cat. *degut*, it. *dovuto*, però cast. *debido*).

- *habitus*, participi del verb *habeo* ‘tenir’, de la segona conjugació, va ser substituït per un participi *habutus*, que sens dubte s’originà a partir del perfet *habui* (cat. *hagut*, it. *avuto*, però cast. *habido*).
- *perditus*, participi del verb *perdo* ‘perdre’, de la tercera conjugació, fou substituït per un participi *perdutus*, que sens dubte s’originà a partir d’un perfet *\*perdui* (cat. *perdut*, fr. *perdu*, it. *perduto*, però cast. *perdido*).
- *uentus*, participi del verb *uenio* ‘venir’, de la quarta conjugació, fou substituït per un participi *uenutus*, que sens dubte s’originà a partir d’un perfet *\*uenui* (cat. *vingut*, fr. *venu*, it. *venuto*, però cast. *venido*).

### g) La reestructuració d’altres formes nominals

La tendència a la simplificació morfològica i a la regularització dels paradigmes va afectar també altres formes del verb d’acord amb el que assenyalarem tot seguit:

- Simplificació d’un gran nombre de formes nominals (desaparició del supí, dels infinitius i participis de futur actius i passius; reestructuració de l’infinitiu de perfet actiu i passiu de manera paral·lela a la resta de formes del tema de perfet que hem vist més amunt).
- Dislocació morfològica del participi de present, que, en algunes zones de l’àmbit romànic, per exemple en català, se sentí com a gerundi, fet que comportà la supressió de les formes d’aquest últim. Val a dir que, en les llengües, com ara el castellà, que han conservat la forma de gerundi, el participi de present ha estat suprimit com a forma orgànica del verb.

#### **Nota bene**

Els verbs deponents van esdevenir actius, però, en el cas del francès, alguns d’aquests verbs (*nascor* > *naître*; *morior* > *mourir*) conserven la flexió amb l’auxiliar *être* en lloc d’*avoir*.

## 12. Lèxic

### 12.1. Característiques del lèxic llatí vulgar

Els elements lèxics d'una llengua no són immutables al llarg del temps. De fet, el lèxic és el camp lingüístic que presenta més canvis, desaparicions, substitucions i desplaçaments d'unitats. El registre vulgar o col·loquial d'una llengua reflecteix el seu ús més espontani i, en conseqüència, és especialment dinàmic i susceptible de tota mena de modificacions.

Així les coses, lluny de ser uniforme, el mateix llatí vulgar era una realitat viva i en constant evolució. I, precisament, tenint en compte el que acabem de dir, les diferències més acusades, no solament des d'una perspectiva diacrònica sinó també sincrònicament en referència a la llengua d'ús literari, devien ser, sobretot, de caràcter lèxic.

Resumirem ara a grans trets algunes de les principals característiques del lèxic llatí vulgar i mirarem d'assenyalar les possibles motivacions que conduïren a unes peculiaritats determinades. Des d'ara mateix, però, cal tenir present, d'una banda, que no sempre ens serà permès d'explicar unívocament les causes que motivaren una determinada característica i, de l'altra, que els aspectes específics del lèxic llatí vulgar no tenen validesa en tot moment i en tot lloc. Certament, ni tots els fenòmens afectaren per igual les diferents àrees lingüístiques de la Romània ni l'adscripció d'un determinat fenomen a una cronologia concreta es pot fer sense vacil·lacions. D'altra banda, cada mot té la seva pròpia història, història en la qual sovint intervenen múltiples motivacions que s'entrecreuen i actuen plegades com a conseqüència de canvis no solament semàntics, sinó també fonètics i morfològics.

Fetes aquestes observacions, hom podria indicar els trets principals del lèxic vulgar següents:

1) La tendència a **evitar els elements flexionals complicats**, que pertanyien a paradigmes poc freqüents o que eren especialment irregulars.

- llat. *comedo* 'menjar-s'ho tot' o *manduco* 'mastegar' en comptes d'*edo* 'menjar'. El verb *edo* presentava dos infinitius de present (*edere* / *esse*) i era força irregular. Algunes formes tenien molt poc cos fònic i, a més, es confonien amb formes del verb *sum*. D'aquí que es preferissin els substituïts assenyalsats, d'on provenen els mots romànics corresponents (cat. *menjar*; cast. *comer*; port. *comer*; fr. *manger*; it. *mangiare*).
- llat. *porto* 'transportar', verb de la primera conjugació que no presenta problemes, en comptes de *fero* 'portar', verb irregular i politemàtic (cf. cat. *portar*).

- llat. *fabulo* ‘conversar’ o *parabolo* ‘exemplificar amb paràboles’ en comptes del deponent *loquor* ‘parlar’ (cf. cat. *parlar*; cast. *hablar*; port. *fablar*; fr. *parler*; it. *parlare*).

2) La **substitució** de les **formes sintètiques clàssiques per perífrasis o elements analítics**. En el cas de les preposicions, aquesta tendència es manifesta en la creació de formes pleonàstiques o hipercharacteritzades, procés que originarà preposicions i adverbis característics de les llengües romàniques:

- llat. *ad horam* / *hac hora* en comptes de *nunc*. Precisament les formes romàniques del cat. *ara*, del cast. *ahora* o del fr. *or*, *ore*, *ores* i *encore* provenen d’aquest tipus de perífrasis.
- llat. *de intus* > *deintus* > cat. *dins*.
- llat. *ab ante* > *abante* > cat. *abans*; fr. *avant*; it. *avanti*.

3) La **tendència a emprar paraules amb un cos fònic considerable**, ja sigui substituint els mots breus per altres de més llargs, ja sigui reforçant-los mitjançant l’ús d’afixos, prefixos i infixos. En són algunes mostres l’ús dels verbs compostos en lloc dels simples corresponents i la proliferació de tota mena de sufixos, especialment de diminutius:

- llat. *edo* és substituït per *comedo*, d’on provenen cast. *comer*; port. *comer*.
- els diminutius *auricula(m)*, *apicula(m)*, *soliculu(m)*, en lloc d’*auris*, *apis*, *sol* (cf. cat. *orella*, cast. *oreja*, fr. *oreille*, it. *orecchia*; cat. *abella*, cast. *abeja*, fr. *abeille*; fr. *soleil*, però cat. i cast. *sol*).

4) L’ús freqüent d’**eufemismes**, alguns d’aquests provocats, per exemple, per la nova concepció de la mort per part dels cristians; així, en lloc d’utilitzar els verbs específics que s’havien utilitzat fins aleshores, hom deia, per exemple, *dormir* (*dormio*), *reposar* (*requiesco*), etc. Sovint el lèxic grec s’emprava de manera eufemística per a substituir realitats llatines. Els verbs grecs *betizo*, literalment ‘estar com una bleda’, i *lachanizo* ‘defallir’ substituïen, de vegades, el verb llatí *languo* ‘llanguir’. Les malalties o les alteracions físiques en relació amb un patró considerat normal eren especialment susceptibles de ser reemplaçades per eufemismes. Així, per exemple, *orbis* ‘orb’ s’empra en comptes de *caecus* ‘cec’, que també és substituït per la perífrasi *ab oculis*, d’on prové el mot francès *aveugle*.

5) L’afany per l’**expressivitat**, que es posa de manifest en l’ús d’hipocorístics (*mamma* ‘mama’, *atta* ‘iaio’, *tata* ‘papa’), de geminacions expressives (*cloppus* ‘coix’, *suppa* ‘sopa’) i de paraules onomatopèiques (*pipiare* ‘piular’, ‘fer piu piu’).

6) Els **canvis semàntics** per ampliació (*minare* ‘amençar’ ‘empènyer amb crits’ > *menar*; *stare* ‘estar dret’, ‘restar dempeus’ > *estar*), restricció (*necare* ‘ma-

tar' > *negar, ofegar*; *cognatus* 'parent' > *cunyat*), transferència de sentit (*focus* 'llar de foc' > *foc*, que suplantà *ignis*; *testa* 'atuell', 'test' > *testa, cap*) o modificació total del significat del mot (*paganus* 'habitant d'un poble' > *pagà*; *sacramentum* 'jurament del soldat' > *sagrament*).

7) La incorporació de **manlleus** provinents **del grec i de l'hebreu**, especialment en el llatí de les comunitats cristianes. Així, alguns préstecs grecs que han conservat gairebé totes les lletres romàniques són *amygdalum, angelus, apotheca* (cat. *bodega / botiga*), *camera, corona, machina, petra, coementerium* 'dormitori' (i, per eufemisme, 'cementiri'), etc. Entre les paraules hebrees, hom pot esmentar el nom del dissabte (*sabbatum*), el de l'infern (*gehenna*) o el del diable (*satan / satanas*), així com un gran nombre d'antropònims (*Ioseph / Iosephus, David, Mariam, Iohannes*, etc.)

## 12.2. L'estudi etimològic: evolució natural i cultismes

La base lèxica constitutiva de la llengua catalana és el llatí, per bé que també altres llengües contribuïren d'una manera o altra a la formació del seu vocabulari.

L'estudi etimològic té per objecte conèixer els **ètims**, és a dir, l'origen dels mots d'una llengua, i analitzar-ne l'evolució fonètica, morfològica i semàntica.

### L'etimologia per als antics

Per als antics, trobar l'etimologia d'un mot era descobrir-ne el veritable sentit, és a dir, el lligam que unia el mot a la cosa, segons una concepció que establia el caràcter motivat del signe lingüístic. A l'edat mitjana hom creia que les llengües es remuntaven a l'hebreu, la llengua sagrada per excel·lència, i proliferaren les etimologies purament anecdòtiques. Un exemple destacat en són les *Etymologiae* d'Isidor de Sevilla, que, malgrat el seu caràcter sovint anecdòtic, recolliren els coneixements del seu temps i exerciren un paper important en la formació dels clergues amb vista a la pastoral, car van ser una obra de text obligat a les escoles de l'edat mitjana.

La immensa majoria de **mots patrimonials** o hereditaris del català no són sinó l'evolució natural de què els mots llatins han estat objecte al llarg dels segles fins a esdevenir mots catalans.

Ara bé, el català ha manllevat també nous elements lexicals del llatí, sobretot a partir del Renaixement i especialment per a la formació de la terminologia científica i tècnica moderna en forma de **cultismes**. Avui dia molts llatínismes encara arriben al català per via de l'anglès. És el cas de substantius com *media* 'mitjans', *ratio* 'porció', *sponsor* 'patrocinador' o *uersus* 'en direcció-a'.

Són cultismes paraules com ara *radi* (< *radius*-), *càtedra* (< *cathedra*-), *pòdium* (< *podium*). Els **semicultismes** són mots de procedència també llatina que han sofert només parcialment l'influx transformador popular, sense arribar, però, del tot, a l'evolució fonètica normal, a causa del fre del context culte: *miracle* (< *miraculum*-), *regla* (< *regula*-).

#### Ètim

Rep aquest nom la forma original d'un mot, de la qual deriven altres formes.

#### Mots patrimonials

Anomenats també *mots hereditaris*, són aquelles paraules d'una llengua que deriven per evolució natural de la seva llengua mare.

#### Cultismes

Mots manlevats del vocabulari d'una llengua clàssica que no han sofert l'evolució característica dels mots hereditaris, sinó, a tot estirar, alguna lleu adaptació.

#### Semicultismes

Mots manlevats del vocabulari d'una llengua clàssica que han sofert part del procés evolutiu característic dels mots patrimonials o hereditaris, però sense arribar a completar-lo.

Molts mots llatins han donat lloc a formes dobles, una de patrimonial o derivada i una altra de culta o sense evolució. Parlem en aquests casos de **doblets** o **al·lòtrops**. Deriven del mateix ètim, respectivament, *ametlla* i *amígdala*, *ca-dira* i *càtedra*, *cunyat* i *cognat*, *dret* i *directe*, *escoltar* i *auscultar*, *obrar* i *operar*, *rodó* i *rotund*, *viatge* i *viàtic*, etc.

#### Doblet o al·lòtrop

Qualsevol dels dos o més mots d'una llengua que tenen la mateixa etimologia. Els mots *hos-tal* i *hospital* són al·lòtrops.


Fins i tot es pot donar el cas que una mateixa arrel etimològica hagi pogut donar un mot popular, un de semiculte i un de culte. Parlem aleshores de **triplets**. És el cas de *rellà*, *regla* i *regular*; de *mirall*, *miracle* i *miraculós*; de *doblar*, *doblegar* i *duplicar*, etc.

Des del punt de vista morfològic, formen un grup interessant aquells compostos moderns que prenen com a base dos elements simples provinents l'un del llatí i l'altre del grec. Són formacions híbrides, per exemple, *televisió* (compost del lexema grec *tel-* 'lluny' i el substantiu llatí *uisio* 'visió') o *autobus* (compost de la forma pronominal grega *auto-* 'propí', 'per si mateix' i la terminació *-bus* del datiu llatí *omnibus* 'per a tots').

### 12.3. Especificitat del lèxic llatí en el català

El llatí que es parlava arreu de l'Imperi era la llengua dels soldats, dels veterans, dels comerciants i dels funcionaris que s'havien desplaçat a les províncies en el moment de la conquesta. Les particularitats pròpies de la zona itàlica d'on provenien les onades migratòries podien ser significatives i, en aquest sentit, l'origen dels colonitzadors determinava amb tota probabilitat un tipus de llatí particular.

Tanmateix, el llatí parlat a l'actual territori dels Països Catalans no es devia diferenciar gaire del llatí parlat a altres territoris conquerits per la mateixa època. Cal tenir present, malgrat tot, que els ports del litoral del Principat (*Emporiae*, *Tarraco* i, en menor grau, *Barcino*) van ser nuclis fonamentals d'intercanvi cultural i de contacte lingüístic, fet que facilità la renovació lèxica.

El grau i el procés de romanització, les vicissituds històriques de cada regió abans, durant i després de la conquesta romana, i la influència dels **substrats**, **adstrats** i **superstrats** lingüístics propis de cada zona expliquen, juntament amb altres motius, les diferències que presenten entre elles les llengües neol·latines o romàniques. 

L'estudi de les peculiaritats lèxiques del llatí parlat al territori de l'actual Catalunya no està, però, exempt de problemes. Certament l'anàlisi de les **variants diatòpiques** del llatí i, en conseqüència, la definició de la idiosincràsia pròpia de cada llengua romànica planteja encara avui dia un munt d'interrogants.

#### Variants diatòpiques

Reben aquest nom les modalitats del llatí que obeeixen a criteris geogràfics. Des d'aquest punt de vista, hom pot diferenciar, per exemple, un llatí prenestí, falisc, hispànic, gàl·lic o africà.

Sense anar més lluny, l'adscripció del català a un grup concret dins la Romània és discutible i debatuda. Així, si bé la posició del català dins el grup romànic

occidental sembla fora de dubte –per bé que, de vegades, s’agrupa també amb les llengües centrals–, no és tan clar si forma part del subgrup iberoromànic (és a dir, si ha d’anar amb el castellà i el galaicoportuguès, per exemple) o del subgrup gal·loromànic (és a dir, si ha d’anar amb l’occità i el francès).

Sigui com sigui, és indubtable que, pel que fa al lèxic, la llatinitat de la llengua catalana presenta diferències, per exemple, respecte de la llatinitat de la llengua castellana. Així, les nocions fonamentals (com ara *parlar, menjar, trobar, cercar, taula, nebot, cosí, res, por, malalt*, etc.) són expressades mitjançant uns mots estranys generalment al castellà i al portuguès, altres llengües de la Hispània romana (cf. cast. *hablar, comer, hallar, buscar, mesa, sobrino, primo, nada, miedo, enfermo*, etc.). Aquesta escissió entre les dues llengües veïnes es remunta ja al llatí. De la mateixa manera que al s. II dC hom troba trets fonètics que insinuen les diferències que amb el temps provocaran la fragmentació lingüística de la Romània, també la separació del lèxic sembla remuntar a aquesta època.

Pel que fa al lèxic, el català s’acosta a les llengües de les Gàl·lies, sobretot als parlars occitans. Català, occità i dialectes del nord d’Itàlia tenen, des del punt de vista del vocabulari, una personalitat pròpia dins la Romània occidental (cf. per exemple cat. *taula*, prov. *taula*, fr. *table* amb cast. i port. *mesa*).

Atès que el llatí és la llengua mare del català i, per tant, l’aportació lèxica de la llengua llatina a la catalana és immensa, ens limitarem a oferir una visió general sobre el caràcter específic del lèxic català en comparació amb el de les altres llengües neollatines.

Si bé, des d’una perspectiva d’anàlisi comparativa, cal dir que, en termes generals, el nombre de mots exclusius de cada una de les llengües romàniques és molt reduït, hem d’assenyalar que el català té algunes solucions lèxiques ben genuïnes, és a dir, té alguns mots llatins que sembla que no han deixat rastre en cap altra llengua neollatina: *apaivagar* (< *adpacificare*), *confegir* (< *configere*), *conjuminar* (< *congeminare*), *deixondir* (< *de-ex-somnitate*), *deler* (< *delirium*), *enyorar* (< *ignorare*), *enagar* (< *indagare*), *rebutjar* (< *repudiare*), *tardor* (forma derivada d’una variant de *tardatione*-), etc.

#### 12.4. Toponímia i antroponímia d’origen llatí

La influència del lèxic llatí en l’onomàstica catalana es fa palesa amb un simple cop d’ull.

Són molt nombrosos els antropònims llatins que han perdurat en el català, sobretot en ser aplicats com a noms del baptisme cristià: *Marcus, Marcellus, Octavius, Silvia, Aemilius, Marius, Claudius, Antonius, Felix, Caecilia, Victor, Paula*, etc.

#### Lectures recomanades

Per a un aprenentatge de la semàntica històrica lexical de la llengua catalana, hom pot consultar:

**A. Badia i Margarit** (1981). *La formació de la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat.

**J. Bastardas** (1995). *La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial.

**J. Bastardas** (1996). *Diàlegs sobre la meravellosa història dels nostres mots*. Barcelona: Edicions 62.

**J. Bruguera** (1986). *Història del lèxic català*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

**G. Colon** (1977). *El léxico catalán en la Romania*. Madrid: Gredos.

**C. Tagliavini** (1973). *Orígenes de las lenguas neolatinas*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.



Molts d'aquests noms no s'han vist afectats pel procés fonètic evolutiu corresponent, a causa del fre real de la tradició eclesiàstica (cat. *Fèlix*; cast. *Marcos*). D'altres, més populars, han evolucionat com a mots patrimonials o hereditaris. Així *Augustinu-* > *Agustí*, *Laurentius* > *Llorenç*, *Iohanne-* > *Joan*, etc.

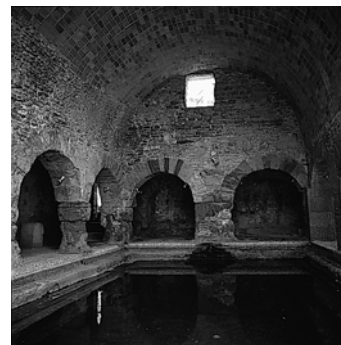
Alguns antropònims s'han conservat també com a topònims. És el cas de *Julià*, *Adrià*, *Sadurní*, *Romà* o *Vendrell*.

Molts antropònims han arribat a cristal·litzar, així mateix, com a cognoms: *Aemilianu-* > *Melià*, *Millà*; *Amatu-* > *Amat*; *Venerellu-* > *Vendrell*; *Ianuariu-* > *Gener*; *Februariu-* > *Febrer*; *Vitale-* > *Vidal*, etc.

No són pocs els casos de doblats o al·lòtrops en el camp de l'antroponímia: *Feliu* / *Fèlix*, *Fost* / *Faust*, *Fruitós* / *Fructuós*, *Millà* / *Emilià*, etc. Cal tenir present, a més, que els antropònims són especialment sensibles als canvis ortogràfics.

Si són nombrosos els testimoniatges de l'herència llatina pel que fa als antropònims, tant o més ho són també en l'àmbit de la toponímia.

Les estacions termals o de banys medicinals són designades per noms que vénen de topònims llatins, com ara *Aguas Calidas*: *Caldes*, *Calders*, *Caldegues*, *Caldetes*, *Caudiés*, *Caulès*, *Escaldes*, *La Caula*, *Les Escaldes* (per duplicació de l'article), *Les Escaules*, *Vilanova de les Escaldes*, etc. El nom medieval de *Caldes* era *Caules* i els indrets que així s'anomenen han conservat la forma erudita, retransmesa al llarg dels segles per la documentació.



Termes romanes de Caldes de Montbui.

Com ja hem esmentat, la quantitat de noms geogràfics procedents de noms de persona llatins és també considerable. El sufix més recurrent és *-anu-*, que, per apòcope, ha donat la terminació *-à* en els topònims i que pot ser interpretat, segons els casos, de manera ben diferent. Així *Cornellà* pot remuntar o bé a un adjectiu format a partir d'un nom de persona (*uilla Corneliana*, *fundum Cornelianum* 'vil·la de Corneli', 'terres o propietat de Corneli'), o bé a un simple antropònim (*Cornelianus*, *Corneliana* > *Cornellana* i, amb apòcope, *Cornellà*). Altres exemples són: *Cuixà* (<*Cussianu-* o *Cottianu-*), *Milà* (<*Aemilianu-*), *Moià* (<*Modianu-* o *Modilianu-*), *Polinyà* (<*Paulinianu-*), *Premià* (<*Primilianu-*), *Sarrià* (<*Sarianu-*, *Serianu-* o *Sirianu-*), *Teià* (<*Talianu-* o *Tilianu-*), *Vallirana* (<*Valeriana-*).

En canvi, el sufix *-one-*, i *-onu-*, *-oniu-*, que pot representar una forma d'acusatiu d'un simple antropònim, o també un sufix creador d'adjectius indicant la pertinença (com *-anu-*), dona topònims del tipus d'*Aguiló* (<*Aquilone-*).

També el sufix *-anu-*, transformat en *-en* per influència aràbiga i posteriorment (s. XII-XIII) en *-ent* per analogia catalana, contribueix a la formació de la sèrie valenciana del tipus *Carcaixent* (<*Carcassianu-* o *Quercassianu-*).

El sufix *-ona-*, *-one-*, que designa col·lectivitat, va ser afegit pels romans a noms prellatins de moltes ciutats, entre les quals hi ha *Ausona* (*Ausa*), *Badalona* (*Baetulo*), *Barcelona* (*Barcino* / *Barcilo*), *Guissona* (*Ieso*), etc.

Altres antropònims són *Llivia* (*Julia Lybica*, *Castrum Libiae*, o *Lybia*, antropònim) o *Elna* (*Helena castra*, o *Helena*, en honor de la mare de l'emperador Constantí).

D'altra banda, encara queden residus de les religions que precediren el cristianisme en el territori de parla catalana: *Dènia* (< *Diana*, per bé que se'n discuteix l'etimologia) suposaria una transformació de l'*Artemisson* grec en el *Danium* llatí, mot que es convertí en *Dènia* per influència aràbiga o mossaràbiga, sense oblidar *Montjuïc* (< *Monte- Iouis*), *Pollença* (*Pollentia* 'la potència', nom d'una deessa) i *Port Vendres* (< *Portu- Veneris* 'el port de Venus').

Exemples de topònims procedents de noms de plantes serien *Falset* (de l'arrel de *filice*- 'falguera'), *Formentor* (de *frumentu*- 'froment'), *Palma de Mallorca* (de *palma*- 'palmera'), *Elx* (d'*ilice*- 'alzina'), *Esparreguera* (d'*asparagu*- 'espàrrec'), *Poblet* (de *populu*- 'pollancre'), *Noguera* (de *nuce*- 'nou', 'noguera'), *Llilet* (de *liliu*- 'lliri'), *Pineda* (de *pinu*- 'pi'), *Ceret* (de *cerasea*- 'cirera'), *Cedret* (de *citru*- 'llimona'), etc.

#### Lectures recomanades

M.R. Bastardas (1994). *La formació dels col·lectius botànics en la toponímia catalana*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres.

J. Coromines (1966-1977). *Estudis de toponímia catalana* (2 vol.). Barcelona: Barcino.